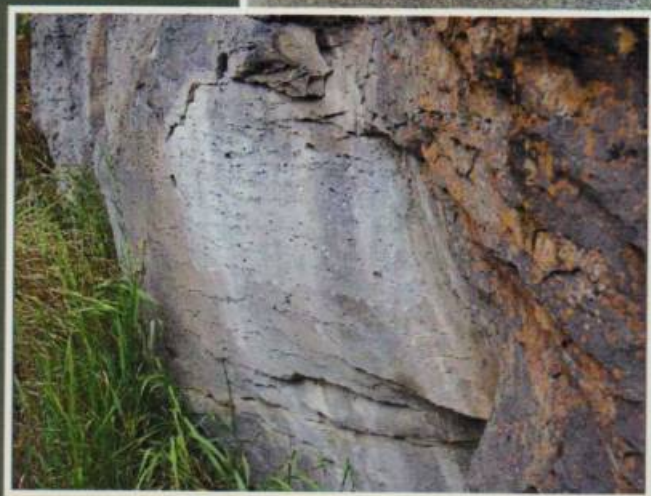

Ինգա Ավագյան

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԻՐԱԿԸ ՍԿԶԻՆԱԳՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Գյումրի
ԷԼԳՈՐԱԳՈ
2015

9(47,925)

ՉԻ-77

Գրառ.

Ինգա Է. Ավագյան

5131

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Գյումրի
ԷԼՂՈՐԱՂՈ
2015

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ա 770

երաշխավորված է հրատարակության 77 ԳԱԱ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի (9.03.2015թ.)
Գյումրու «Պրոգրես» համալսարանի (16.01.2015թ.)
Գյումրու «Կուճայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի որոշումներով

Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Սիմոն Դմայակյան

Գրախոսներ՝ Ստեփան Տեր-Մարգարյան
Պարույր Զաքարյան

խմբագիր՝ Անահիտ Մկրտչյան

Ավագյան Ինգա
Ա 770 ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԻՐԱԿԸ ՍԿԶԲԵԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ/ Ի. Ավագյան. – Գյումրի:
Էլդորադո, 2015. – 76 էջ:

«Պատմական Շիրակը սկզբնաղբյուրներում» համահավաքում մշակվել, պատմական փաստերի հետ համադրվել և գրքի տեսքով ընթերցողի սեղանին են դրվել Երիվանի երկրի և հարևանների մասին վանտոսայան արձանագրություններում պահպանված գրավոր հիշատակությունները, որը անհրաժեշտ է Երիվանի երկրի և թագավորության դերը Հյուսիսային համադաշնության և վանտոսայան մշակութային համակարգում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) բացահայտելու համար: Նաև հին ու նոր տվյալների և աղբյուրների հիման վրա Երիվանի երկիրը, նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների, Հյուսիսային համադաշնության և Վանի թագավորության կենտրոնի հետ ներկայացնելու համար:

Վանտոսայան աղբյուրներն ունեն պատմական, փաստագրական, աղբյուրագիտական, հնագիտական արժեք: Գիրքը մեծապես արժեքավորվում է հեղինակի գիտական և մեկնաբանություններով, պատմական քարտեզով, լուսանկարներով, արձանագրությունների յուրօրինակ ընթերցումներով: Գիրքը հասցեագրվում է հայագիտությանը զբաղվող գիտական հաստատություններին, հնագետներին, պատմաբաններին, արևելագետներին, աղբյուրագետներին, ազգագրագետներին, ժողովրդագրությանը զբաղվողներին և ընթերցող լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-826-35-6

© Ավագյան Ի., 2015

Երիվանի երկիրը սեպագիր աղբյուրներում

Հայ պատմագիտության մեջ պատմական Շիրակ գավառի սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքը, տեղի բնակչության էթնոժողովրդագրական իրավիճակն ու սոցիալական կազմը Ք.ա. VIII-VI դդ. ներկայացնող և Այսրկովկասի ու Վանի թագավորության վարչատարածքային բաժանումների համակարգում ունեցած դերի մասին բազմաթիվ տեղեկությունները ցրված են գրավոր աղբյուրներում, արձանագրություններում, պատմիչների գործերում, գիտական գրականության մեջ: Սույն աշխատանքի նպատակն ենք համարում ի մի բերել, լրացնել և ամփոփել Շիրակի Երիվանի երկրի հին շրջանի՝ մասնավորապես բիայնական դարաշրջանի պատմությունը Ք.ա. VIII-VI դդ. և հավաքել Երիվանի երկրի և հարևանների մասին վանտոսայան արձանագրություններում պահպանված գրավոր հիշատակությունները: Սա անհրաժեշտ է Երիվանի երկրի և թագավորության դերը թե՛ Հյուսիսային համադաշնության, թե՛ վանտոսայան մշակութային համակարգում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) բացահայտելու համար: Նաև հին ու նոր տվյալների և աղբյուրների հիման վրա Երիվանի երկիրը, նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների, Հյուսիսային համադաշնության և Վանի թագավորության կենտրոնի հետ ներկայացնելու համար:

Շեշտադրելով Երիվանի և պատմական Շիրակի տարածքում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) կազմավորված մյուս երկրների զարգացման օրինաչափությունները՝ բացահայտել այդ փոխհարաբերությունների նմանություններն ու տարբերությունները: Շիրակի պատմության և հնագիտության ուսումնասիրության համար կարևոր են բիայնական այն արձանագրությունները, որոնցում հիշատակվում են Երիվանի երկիրը՝ կամ նրա հարևաններից որևէ մեկը: Աշխատանքում ըստ հերթականության, ժամանակագրական կարգով ներկայացված են՝ ա. Արգիշտի I-ի Խորխորյան¹ տարեգրության այն հատվածները, որտեղ արքան խոսում է Երիվանի կամ նրա հարևանների դեմ կազմակերպած նվաճողական արշավանքների մասին, բ. Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրության կրկնօրինակը համարվող Վանի Ս. Սահակ եկեղեցու սեպագիր կոթողը, գ. Ժամանակակից Կարսի վիլայեթի Հանակ շրջկենտրոնից ոչ հեռու գտնված սեպագիր արձանագրությունը, որը որոշ նմանություններ ունի

¹ Արգիշտի անվան ուրարտերենից ճիշտ տառադարձումը Արգիշտին է: Գ. Սրվանձոյանցը Արգիշտիի տարեգրությունը անվանում է Խորխորյան, հաճախ նաև հանդիպում ենք տվյալ բառի Խորխորյան ձևին: Տե՛ս ԴժԴ՝ քրեստոմատիա:

խորխորյան տարեգրության, Վանի Ս.Սահակ եկեղեցու սեպագրի և Արգիշտի I-ի թողած Սարիղամիշի արձանագրության հետ, դ. Արգիշտիի՝ Սարիղամիշի, Սպանդարյանի, Մարմաշենի արձանագրությունները և Վանի թանգարանում պահպանվող ազաթե ուլունքներից մեկի արձանագրությունը՝ մանրամասն վերլուծություններով, Ե. Սարղուրի II-ի տարեգրության այն հատվածները, որտեղ արքան դարձյալ պատմում է Երիախի կամ նրա հարևանների դեմ կազմակերպած նվաճողական արշավանքների մասին, գ. Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի արձանագրությունը, որտեղ Երիախի երկրի անվանումը հանդես է գալիս «երկիր Երիանի» ձևով, է. Ռուսա II-ի՝ Թոփրաք-կալեից հայտնաբերված կավե աղյուսակի սեպագիր տեքստի այն հատվածը, որում արքան խոսում է Իշկիգուլու երկրի թագաժառանգ Շագաշթարային Մանա երկրի կառավարիչ նշանակելու մասին (հիարկե, խոսքը Մանայի մի փոքր հատվածի մասին է, որը նվաճվել էր Ուրարտուի կողմից): Այսպիսով ներկայացված են 15 արձանագրություններ ուրարտական աղբյուրներից, մեկ սեպագիր արձանագրություն կրող ուլունք և մեկ արձանագրություն ասուրաբաբելական աղբյուրներից՝ Աշորիսուայի զեկույցը ուղարկված Սարգոն II-ին, որտեղ հիշատակվում է Երիախի համադաշնության մասը կազմող Գուրիանի երկիրը:

Թարգմանությունը կատարված է ըստ Պ.Յ. Յովհաննիսյանի, Ա.Ե. Մովսիսյանի խմբագրած «*Չայ ժողովրդի Պատմության քրեստոմատիայի*», 3. *Կարազոյանի թարգմանությանը կատարված «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Չայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին»* գլխի, էջ 161-169, 174-181, 183-184 և ըստ Ն.Վ.Յարությունյանի, «*Корпус урартских клинообразных надписей*», Գ.Ա. Մելիքիշվիլիի «*Урартские клинообразные надписи*», Ի.Մ. Դյակոնովի «*Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*», «*Урартские письма и документы*», Գ.Վ. Ծերեթելիի «*Урартские памятники музея Грузии*», Тбилиси, 1939, Զ. Լանֆրանցիի և Ս. Փարիոլայի «*The correspondence of Sargon II*», Part II, Letters from the Northern and Northeastern provinces, Ս. Սալվինիի «*Corpus dei testi Urartei*», volume I, «*Corpus dei testi Urartei*», volume IV, համահավաքների: Պատմական Շիրակի և հարևան տարածքների վարչական բաժանումը ուրարտական տիրապետության ներքո արտացոլելու համար կազմել ենք քարտեզ՝ Երիախի երկիրը Բ.ա. VIII-VIդդ.» (տես աղ. I):

Խորխորյան տարեգրության առաջին սյունակում (տես հավելված՝ Արգիշտի I, խորխորյան տարեգրություն, սյունակ I) Արգիշտին (Բ.ա.

786-764 թթ.) պատմում է, որ այդ տարում երրորդ անգամ զինվորներ զնդելով արշավել է Դիաուելիի ցեղի վրա և հպատակեցրել Դիաուելիի արքային, ապա գրավելով Շերիազի երկիրը՝ քաղաքները այրել, ամրոցները ավերել ու հասել է մինչև Բուֆի քաղաքը (5-8 տողեր): Ապա Արգիշտին պատմում է Ջաբախա (I, 9-10 տողեր) և Իգանի (Իյանի) (I, 11-րդ տող) կատարած արշավանքի մասին, որի ընթացքում գրավվում է Ջաբախան, իսկ Մակալթունի քաղաքն անջատվում է Իգանիից: Այս արշավանքի ուղղությունը ձգվում էր հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք. արշավանքի ընթացքում Արգիշտին առաջին անգամ հայտնվում է Շիրակում: Տարեգրության I սյունակի 11-րդ տողում Արգիշտին նշում է, որ Իգանիի Մակալթունի քաղաքը նվաճելուց հետո եկել է Երիախի երկրի վրա, ապա արշավել է Աբունի և Ուխտերուխի (Վիտերուխի) (KYKH/173-I 12-րդ տող): 13-14 տողերում արքան բերում է գերեվարվածների հանրագումարը՝ 19225 պատանի, 10140 երիտասարդ զինվոր, 23280 ստրկուհի, ընդամենը՝ 52675 մարդ, որոնք գերվել էին մեկ տարում: Գերիներից ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ տարել: Արգիշտին քշել-տարել էր 1104 ձի, 35015 խոշոր եղջերավոր անասուն, 101829 ոչխար: Խալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները նա կատարել էր մեկ տարում:

Նույն հատվածի՝ հաջորդ տարվա արշավանքի նկարագրության մեջ արքան պատմում է Երիախի դաշնակից և հարևան Աբիլխանիիսի, Անիշթերգա, Կուարգանի, Ուլթուզաիների երկրները նվաճելու (17-18 տողեր) և այս երկրները հպատակեցնելու՝ զգեստելու մասին: Արշավանքի հաջորդ ուղղությունը այդ նույն տարում դեպի Էթիունի էր, որը Արգիշտին նվաճում է՝ հասնելով Իշկիգուլու երկիրը և Էթիուխի երկրի Ուդուրի ցեղը (21-22): Բնականաբար, այս արշավանքը կատարվելու էր Էթիունիի կազմի մեջ մտնող Երիախի համադաշնության տարածքով: Արքան պարզապես պատմում է, որ գերել է տղամարդկանց և կանանց, սակայն որևէ թվային տվյալ այստեղ չի բերում, այլ շարունակում է պատմել այդ տարում կատարած մյուս արշավանքների մասին: Ավարի մասին տվյալները նա բերում է մի քանի այլ երկրների դեմ արշավելուց հետո միայն: Գերեվարվել էր 8 հազար պատանի, 11 հազար կին², ընդամենը 20279 մարդ մեկ տարում (38-43 տողեր): Արքան ոմանց սպանել էր, ոմանց գերի տարել: Սակայն ավարի հանրագումարը (որը արձանագրության մեջ թերի է պահպանված՝ 1280 ձի, [...] խոշոր եղջերավոր անասուն, 126 հազար [...] ոչխար, արշավանքի փառահեղ ավարտը և իր տիտղոսաշա-

² Թվերը թերի են:

րը) արքան բերում է Խորխորյան տարեգրության II սյունակի 1-4 տողերում:

Խորխորյան տարեգրության՝ մեզ հետաքրքրող հաջորդ հատվածում Արգիշտին հայտնվում է Արարատյան դաշտում, որտեղ էլ հիմնադրում է Էրեբունին (սյունակ II 25-37 տողեր) (*ԿՅԿԻ/173*): Խորխորյան տարեգրության IV սյունակի 72-73 տողերում արքան պատմում է Արգիշտիխինի հիմնադրման և Ուազա (Վազա) երկրում ջրանցքի կառուցման մասին (*ԿՅԿԻ/173, 7ԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 167): Այս տեղեկությունները կրկնվում են Խորխորյան տարեգրության կրկնօրինակը համարվող Վազնի Ս.Սահակ եղեղեցուց հայտնի արձանագրության մեջ՝ A2 15-րդ տող, B2՝ 40-42 տողեր:

Խորխորյան տարեգրության V սյունակի 33-35 տողերից՝ արշավանքի հռչակագրից, պարզ է դառնում, որ այդ տարի Արգիշտին արշավել ու գննքի ուժով տապալելով՝ հպատակեցրել է Մանա և Էթիունի երկրները:

Խորխորյան տարեգրության մեջ Էրիախի երկրի մասին երկրորդ հիշատակությունը, որը նաև իր բովանդակությամբ համընկնում է Մարմաշենի արձանագրությանը, *ԿՅԿԻ-173 V* սյունակի 41-49 տողերում է: Արքան պատմում է, որ լսելով, թե Էթիունի երկրից եկել և Արդինի (քաղաքի) «Աշտիուզին» հափշտակել են *Ը*/, հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք է գնդել, և աղոթելով հալղի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին և Բիայնիլի երկրի աստվածներին՝ արշավել. արքայի՝ իշխանական մեծությամբ աղերսանքը վերևում լսում էին աստվածները:

Ըստ Գ.Մելիքիշվիլու կարծիքի՝ խոսքը Էթիունյան ջոկատների կողմից հալղ աստծո կամ կուռքի հափշտակման մասին է, ընդ որում ուսումնասիրողը *aštiuzi* բառի տակ հակված է տեսնել հայկական «աստուած» բառի նախածևը, սակայն Ն.Չարությունյանը կարծում է, որ խոսքը ավելի շուտ նույնանուն այլ կենտրոնի մասին է՝ «Էթիունյան Արդինի», որը գտնվում էր Բիայնիլիի հյուսիսում, որտեղ բռնկված ապստամբությունը ճնշելու պատճառով Արգիշտի թագավորը ստիպված էր արշավանք կազմակերպել, (*ԿՅԿԻ/173-V*, ծան. 44) ընդ որում՝ երիցս (*7ԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 167):

Շիրակի, մասնավորապես՝ Էրիախի երկրի կրոնի մասին պատկերացում ստանալու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ Արգիշտի Ի-ի՝ Ք.ա. 768 թ. արշավանքին: Այս արշավանքը մի առանձնահատուկ արշավանք էր՝ ուղղված Յուսիսարևմտյան համադաշնության դեմ: Արշավանքն ուներ կրոնահոգեբանական շարժառիթներ, որոնք ուսումնասիրելով՝ կարելի է որոշ գաղափար ունենալ համադաշնության կրոնա-

պաշտամունքային պատկերացումների մասին: Իր թագավորության տասներեքերորդ տարում, երբ Արգիշտին գտնվում էր Մանայում, լսում է, որ «*Էթիունի երկրից /եկել ու/ տարել են Արդինի քաղաքի Աշտիուզեն*», այսինքն՝ Սուծածիր քաղաքի հալղիի տաճարի արձանիկներից մեկը (*Չմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կասարգա-Վիտերուխե...*, էջ 22-23): Նման երևույթ կար դեռևս խեթական շրջանում, երբ ընդունված է եղել խեթական տերության տարբեր շրջանների բնակավայրերի, լեռների, գետերի, աղբյուրների և այլ աստվածությունների երկրպագման կանոնակարգը: Աստվածության արձանը տաճարի մի հարկաբաժնից (արձանի գտնվելու մշտական վայրից) տեղափոխում էին *hushaši* կոչվող հաստատություն, դնում էին պատվանդանին, կատարում էին մատուցումներ, ապա աստծո արձանը հետ էին տանում: Իրենց աստվածություններով ներկայացված հեռավոր շրջանների և հատկապես խեթական տերությունից դուրս գտնվող երկրների հիշատակությունը ստիպում է Ա.Քոսյանին ենթադրել, որ ծիսական արարողությունները պիտի ընթանային մայրաքաղաք Խաթթուսասի կամ դրա մոտակայքում գտնվող որևէ տաճարում, որտեղ տեղադրված էին համապատասխան աստվածությունների արձանները (*Քոսյան Ս.*, էջ 315-331): Չմարավոր է, որ տաճարում ոչ բոլոր գրավված երկրների աստվածների կուռքերն են տեղադրված եղել, կուռքի բացակայության դեպքում արարողությունը կազմակերպելու համար այդ արձանները ստիպված էին բերել հեռավոր շրջաններից, ինչպես «*Արդինի քաղաքի Աշտիուզեն*»: Կուռքը չվերադարձնելու պատճառով տեղի էր ունեցել կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այդ ընդհարումը *Ը*/: խեթական այս ավանդույթը համարելով ընդհանրական ողջ տարածաշրջանի համար՝ Ուրարտու, Ատրեստան, Էթիունի, և այսպիսի տաճարներից մեկը համարելով Սուծածիրի հալղ աստծո տաճարը, որը նաև ասորեստանցիների պաշտամունքային կենտրոններից էր, կարելի է եզրակացնել, որ նախընտրելի է ստորև բերվող Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Դյակոնովի առաջարկած թարգմանությունը: Չմամայն դրա՝ «Կիլբանի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսախինիլի էին վերաբնակեցրել հալղ տիրակալին» (*ՄՈԱ*, ծան. 28): Կարելի է եզրակացնել, որ Արդինի (Սուծածիր) քաղաքի Աշտիուզեն մեծ կրոնապաշտամունքային նշանակություն է ունեցել Յուսիսարևմտյան համադաշնության մեջ մտած իշխանությունների և երկրների համար: Առավել ևս, եթե արձանը պատկանել է հալղ աստծուն, նշանակում է՝ ուրարտական և Էթիունյան կրոնապաշտամունքային պատկերացումները այնքան էլ հեռու չեն եղել իրարից:

47-50 տողերից իմանում ենք, որ արշավելով Էթիոպի երկրի վրա՝ նա նվաճել է Էրիախի ցեղի երկիրը և Քաթարգա ցեղի երկիրը, մինչև Իշկի-գուլու երկիրը, տղամարդկանց և կանանց արքան քշել է Բիայնիլի:

Այս տողերի և Արգիշտիի՝ Մարմաշենի արծանագրության մանրամասն համեմատումը կկատարենք ստորև: V սյունակի 51-65 տողերում Արգիշտին խոսում է Էրիախիի հարավային հարևան և դաշնակից Վիտե-րուխի (Ուիտերուխի) երկիրը Խալդյան զորությամբ հպատակեցնելու, երկրի քաղաքները այրելու, ամրացված Ամեգու արքայական քաղաքը կռվով գրավելու, այստեղ արծանագրություն թողնելու և գերիներ տանելու մասին: Ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ տարել:

V սյունակի 66-69 տողերում արքան բերում է Խալդիի համար³ իր՝ մեկ տարում կատարած արշավանքի ավարի հանրագումարը՝ 1200... ձի, 29504 խոշոր եղջերավոր անասուն, 60 հազար ... ոչխար:

Խորխոթյան տարեգրության տեքստի առանձին հատվածների կրկնօրինակ է համարվում Վանի Ա. Սահակ եկեղեցու մատյանաբերված արծանագրությունը KYKH 174 A, B, որն արված է երկու քարերի վրա (*Salvini M.*, էջ 58): Այս արծանագրության շնորհիվ Վ.Բելլը փորձեց վերականգնել Խորխոթյան տարեգրության ամբողջական կառուցվածքը, իսկ Գ.Մելիքիշվիլին հաջողվեց վերականգնել տարեգրության հիմնական տեքստի վնասված հատվածները և տարեգրության ղեպքերը դասավորել ըստ Արգիշտի I-ի կառավարման տարիների: Հատուկ գրականության մեջ արտահայտված է այն կարծիքը, որ Վանի արծանագրության երկու բեկորները պատկանել են նույն հուշակոթողին, սակայն բացակայում են A և B մասերի միջև եղած հատվածը և ստորին B հատվածից ներքև եղած հատվածները: A հատվածի բոլոր չորս կողմերը ծածկված են սեպագրով՝ A1, A2, A3, A4, իսկ B հատվածի՝ միայն առջևի և հետևի կողմերը՝ B1, B2 (*KYKH /174*): Այս արծանագրության A1, B1 հատվածներում Արգիշտին պատմում է Բիայնիլիի հյուսիսարևմտյան հարևանի՝ Դիաուխի հզոր ցեղամիության հպատակեցման մասին: Ապա *KYKH 174 B1 27-40* տողերում արքան պատմում է, որ Խալդյան զորությամբ հպատակեցրել է Էթիոպի երկիրը և նշում է, որ հաղթել է Դիաուխիի արքային երեք տարի անընդմեջ օգնության եկած Լուշա, Քաթարգա երկրներին և Էրիախի ցեղի երկրին, Գուլուբախի, Ուիտերուխի երկրներին՝ հասնելով մինչև Աբունի երկիրը: Արգիշտին պատմում է, որ

³ Այս և ստորև հանդիպող մյուս հատվածներում ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի՝ «Խալդիի փոխարեն»:

ամորձատել է Լուշա երկրի արքային, իսկ Իգա երկրի արքային նա ստրկացրել է, սակայն հարկ վճարելուց հետո թողել է իր տեղում: Հատվածի ընդհանուր բովանդակությունից կոտորում ենք, որ Արգիշտին այս արշավանքը իրագործել է Դիաուխի կատարած արշավանքից հետո տարածաշրջանում իր դիրքերն ամրապնդելու և նոր տարածքներ նվաճելու համար:

KYKH 174 A3 16-23 տողերում Արգիշտին պատմում է. «Խալդ աստծո զորությամբ և Խալդյան հրամանով, երբ Խալդ աստվածը Մենուայի որդի Արգիշտիին թագավորություն տվեց, և նա բազմեց հայրական գահին...»: Ապա թվարկվում են արքայի տիտղոսները՝ «Խալդ աստծո զորությամբ Արգիշտին՝ Մենուայորդին, հզոր արքան, Բիայնիլի երկրի արքան, Տուշպա քաղաքի կառավարիչը», որից հետո Արգիշտին պատմում է, որ Էթիոպի երկիրը ապստամբած էր, և արքան արշավելով Էթիոպի դեմ՝ զենքի զորությամբ հպատակեցրել է երկիրը: Հնարավոր է, որ այս ապստամբությունը համընկել է Մենուայի մահից հետո ծագած անկայուն իրավիճակին մինչև Արգիշտիի գահ բարձրանալը, և հավանաբար որոշ տարածքներ (Ուիտերուխին՝, Էրիքուախին՝) Մենուայի մահից հետո դարձյալ ցանկացել էին մտնել Էթիոպիի համադաշնության մեջ՝ ապստամբելով Արգիշտիի դեմ:

և Հարությունյանը Խորխոթյան տարեգրության կրկնօրինակ է համարում Վանից հայտնի KYKH 175 a,b, երկու մասից բաղկացած, բազալտե քարի վրա արված արծանագրությունը, որը պահվում է Վրաստանի թանգարանում: Արծանագրությունը թերի է, սակայն պահպանված ընդհանուր բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ խոսքը Էթիոպի խոշոր համադաշնության դեմ տարած հաղթանակի մասին է, որի կազմի մեջ էին մտնում պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Գուլուբախին և Անիշթերգան (*KYKH 175 a,b,c*):

Ուշագրավ է Հանակի՝ (Օրթաբենդ) *KYKH 174 C* թերի տեքստով արծանագրությունը, որը հայտնաբերվել է 1985 թ. ներկայիս Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոն Հանակից ոչ հեռու՝ Օրթաբենդ գյուղից 2 կմ հեռավորության վրա (*CTU I, A 8-7*)՝ Չլղըր լճից հյուսիս-արևմուտք, Արդահանից՝ հյուսիս-արևելք: Արծանագրությունը շատ ընդհանրություններ ունի Խորխոթյան տարեգրության I-ին սյունակի 6-8 տողերի, ինչպես նաև տարեգրության կրկնօրինակը հանդիսացող *174 B1 1-11* տողերի և Սարիլամիշի արծանագրության որոշ տեղեկությունների հետ (*KYKH 176*): Կարևոր են Սարիլամիշի արծանագրության հետ կապված տեղեկությունները. Արգիշտին, նախ արշավելով Թարիունի (1-6 տողեր), ենթար-

կել և հպատակեցրել է այս երկիրը: Արշավանքի ճանապարհը անցել էր խուշանացիների և բիայցիների երկրներով և հասել էր Աշկալաշի երկիրը: Հավանաբար այս արշավանքի ընթացքում ամենալուրջ դիմադրությանը Արգիշտին հանդիպել էր Ախուրիանի քաղաքի մարզում (7-8 տողեր), երբ նրան դեմ էր դուրս եկել Դիաուխի ցեղի արքան: Արգիշտի արքան զորքը հետ էր շարժել, Կա[...]ունի մարզի քաղաքները ոչնչացրել: Այա (9-10 տողեր) արքան պատմում է, որ ավար է արել, ու բերում է արշավանքի ընթացքում գերեվարվածների ընդհանուր հանրագումարը՝ 72080 պատանի, 7000 մարդ, 11 հազար... Մի մասին արքան սպանել էր, մի մասին կենդանի տարել: Արշավանքի ընթացքում արքան ավերել էր 6 ամրոց և 50 քաղաք: Սակայն արձանագրության ուշագրավ հատվածներից է նաև անեծքի բանաձևը (12-13 տողեր)։ «Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն խալդին, Կուեռան նրան արևի տակ...»: Գլխավոր ընդհարումը տեղի էր ունեցել պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Աշտուխիների երկրի Ախուրիանի բնակավայրի մոտ, և գերիների մեջ էին նաև այս երկրի բնակիչները: Սարիղամիշի արձանագրության մեջ Արգիշտին ավելի մանրամասն է խոսում Ախուրիանի ճակատամարտի մասին:

Անեծքի բանաձևում խալդիի հետ հիշատակված է Կուեռան: Այս հազվադեպ հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Վանանդի և Շիրակի տարածքում, Կուեռա աստծո պաշտամունքի մասին: Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում Կուեռայի պաշտամունքի մասին է վկայում Իզոդուկի արձանագրությունում հիշատակված «Կուեռա աստծո Թաշե քաղաքը» (*KYKH/244-31*):

Կուեռան Միների դեմ արձանագրությունում (*KYKH/83-8*) հիշատակված տասնչորսերորդ աստվածությունն է, որը դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունի (*Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Լ., Կարմիրբլուրյան P. AMAR.UTU...*, էջ 65-71): Այս աստվածությունն իր մեջ ներառել է հողի, երկրի, ցամաքի պաշտամունքը: Նրան վերագրվում է նաև վիշապային էություն, նա է պտղաբերության աստվածը, երկրի ընդերքի ջրերի՝ ջրհորների (*Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ...*, էջ 153-167), քաղցրահամ ջրերի տիրակալն ու նրանց պահապանը՝ վիշապի կերպարով: Ըստ Մենուայի արձանագրություններից մեկի՝ Կուեռայի վիշապակերպ պաշտամունքի հետ է կապվում նաև «Եժահա բուլակին»՝ «Աժդահակի (Աժի-Դահակի) աղբյուրը» (*Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը*, էջ 50-51): Այս աղբյուրը առնչվել է Կուեռայի պաշտամունքին, և պատահական չէ, որ այն կրել է Աժդահակ՝ Վիշապ անունը: Գեղա-

մա լեռներում է գտնվում Աժդահակ ամենաբարձր լեռնագագաթը, որի բարձրությունը 3598 մ է: Տարվա մեծ մասը լեռը ծյունածածկ է, լանջերը լերկ են: Գագաթն ունի կոնաձև տեսք, խառնարանի խորությունը 40-50 մ է, որը լցված է ջրով: Լեռան հյուսիսային փեշերից սկիզբ է առնում Գավառագետը (*ՀՏԲ հ.1*, էջ 54): Այսպիսի անվանում ունեցող լեռան գոյությունը էթիունյան համադաշնության մասը հանդիսացող Վեդուրի-էթիունի ցեղամիության սահմաններում հուշում է, որ էթիունի ցեղերն ու երկրները քաջ ծանոթ էին Կուեռա աստծո վիշապային էությանը: Լեռան խառնարանի նկարագրությունը ապացույց է Կուեռայի՝ վերը նշված բնույթների մասին՝ երկրի աստվածություն, արտեզյան ջրերի աստված: Կուեռայի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում եղել է ուրարտական տիրապետության այստեղ հաստատվելուց ավելի վաղ, միայն թե ուրարտական դինաստիայի հովանավորող աստված Կուեռայի պաշտամունքը տարբերություններ ուներ էթիունյան Կուառից: Սակայն ուրարտական դարաշրջանում միևնույն ծագման ու բնույթի այս երկու, սակայն զարգացման տարբեր ուղիներ անցած պտղաբերության, քաղցրահամ ջրերի վիշապաբնույթ Կուեռա և Կուառ աստվածությունները միաձուլվեցին, փոխներգործեցին, հղկվեցին և ստացան նոր շունչ: Կուեռայի հետ է առնչվել Օշականի տաճարի կրակի և ֆալոսների պաշտամունքը (*Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության...*, էջ 55): Կուեռան հնդեվրոպական ծագում է ունեցել և դրանով է պայմանավորված նրա համատարած պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար: Էթիունյան համադաշնության մեջ մտնող Երիախի ցեղամիությունը ընդունած պիտի լիներ Կուառ-Կուեռա աստծո պաշտամունքը և այս աստծուն պիտի պաշտեր իբրև գերագույն աստվածներից մեկը, քանի որ ուրարտական սեպագրերում հիշատակվող երկու տեղանունները, որոնց հետ էր կապվում Կուեռայի անվան ծագումը՝ Quarzani երկիրը և Կուառլինի հովիտը (*KYKH /421-6*), (վերջինս հիշատակվում է Ռուսա II-ի՝ Չվարթնոցի արձանագրությունում) գտնվում են. առաջինը՝ Անիշթերգա (Արաքս գետի հյուսիսային ափին՝ Արեղյանքի և Արաքս ու Ախուրյան գետերի խառնարանի միջև), որը չափազանց մոտ է Երիախի երկրին, և Ուլտուզա (Արտագ-Մակու) երկրների միջև՝ Արաքս գետի ափին՝ Մասիսի արևելյան և հարավային լանջերի մոտ, երկրորդը՝ Կարմիր բլուրի և Էջմիածնի միջև եղած տարածքում: Շիրակում և հարևան տարածքներում Կուեռայի պաշտամունքի մասին վկայող ամենակարևոր փաստը Հանակում՝ Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոնից ոչ հեռու, Չլդըր լճից հյուսիս-արևմուտք, գտնված այս արձանագ-

րության 12-13 տողերն են, որտեղ Արգիշտին գրում է: «(12) Ով այս արծաճագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան, (13) նրան արևի տակ» (*ԿՄԿԻ/174 C*): Սա այն եզակի վկայությունն է, որտեղ անեծքի բանաձևում հիշատակվում է Կուեռան: Յետևաբար, այս շրջաններում Կուեռա-Կուառի պաշտամունքը է եղել, առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Կուեռային համարում են Թեյշեբայի որդի և սրանով պայմանավորում Կուառլինի դաշտավայրի անվանումը Կուեռայի անվանք և նույն տարածքում՝ Կուառլինիում, Թեյշեբայինի կառուցումը՝ ի պատիվ Կուեռայի հոր՝ Թեյշեբա աստծո (*Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ...*, էջ 167): Հովհան Մամիկոնյանը նշում է, որ «Կուառն կառուցվել է Վիշապ քաղաքի տեղում» (*Հովհան Մամիկոնյան, Տարրնի պատմություն, էջ 47*): Անհերքելի մի փաստ, որն ամրապնդվում է նաև Հանակից հայտնի ուրարտական վավերագրով: Ն.Մառը Կուառ քաղաքը նույնացնում է Վիշապ քաղաքի հետ (*Մառ Ն., էջ 38*), իսկ Ս.Հմայակյանը Կուառ-Կուեռային համարում է վիշապաբնույթ մի աստվածություն (*Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ...*, էջ 153-167):

Միջնադարյան նշանավոր փիլիսոփա և պատմիչ Գրիգոր Մագիստրոսը մի լեգենդ է հիշում, համաձայն որի՝ բարի ծուկ Աժդահակը խոսրովի կնոջը նվիրել էր մի թանկարժեք մարգարիտ (*Պուտրովսկույ Բ., Вишаны...*, էջ 28): Այս լեգենդը Բ.Պուտրովսկույն հիմք է տալիս վիշապի պաշտամունքը նույնացնել ձկան պաշտամունքի հետ, ձկան պաշտամունքին էլ մերժեցնել օձի պաշտամունքը, որը նույնպես ջրի խորհրդանշան է համարվում (*Պուտրովսկույ Բ., Вишаны*, էջ 29): Ն. Մառը վիշապի «վեշ» կամ «ավշ» բաղադրիչը նույն աստծու հաբեթական հոգնակի ձևն է համարում (*Պուտրովսկույ Բ., Вишаны...*, էջ 38):

ա. Արիդամիչի արծաճագրություն (*ԿՄԿԻ/176, Церетели Г., էջ 52-55*): Արծաճագրությունը գտնվել է 1878 թ. վերին Սարիղամիշում (Կարսից 53 կմ հարավ-արևմուտք) Ա.Երիցյանի կողմից: Նրա խոսքերով՝ լեռնեցիների կողմից քարը բերվել էր 5 վերստ հեռավորության վրա գտնվող անտառում եղած ավերակներից և դրվել իրենց կառուցած մզկիթի արտաքին պատի մեջ հյուսիսարևելյան կողմից (*ԿՄԿԻ/176, 218, էջ 52*): 1881 թ. Սարիղամիշ գյուղի ավագ Տրիանդոֆիլովը Կարսի մարզի ռազմական նահանգապետ Ֆրանկինիի հրամանով սեպագիրը տանում է Թբիլիսի: Ըստ Մ.Նիկոլսկու հաղորդած տվյալների՝ սեպագիրը երկար ժամանակ դրված է եղել Կովկասյան թանգարանի բակում, հետո տեղափոխվել և դրվել էր թանգարանի սանդղամուտքում՝ ջրի ծորակի մոտ, և հայտնվել երկարատև խոնավության մեջ (*Церетели Г., էջ*

52): Բացի սրանից՝ Մ.Նիկոլսկին նաև ենթադրում է, որ սեպագիրը բավական տուժել է բակից դեպի սանդղամուտք քարշ տալու պատճառով, ինչի արդյունքում վնասվել է վավերագրի աջ կողմը (*Церетели Г., էջ 52*): 1939թ. դրությամբ և ըստ Գ.Ծերեթելու հայտնած տվյալների՝ սեպագիրը բաժանված էր վեց բեկորների, կոտրված էին ստորին ծախ և աջ մասերը, սեպերը գրեթե անընթեռնելի էին, և միայն քիչ թե շատ բարվոք վիճակում մնացած առանձին մասերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել սեպագրի իրական տեսքի մասին (*Церетели Г., էջ 52-53*): 1-8 Տողերում արքան պատմում է, որ գրավել է Ախուրիանի քաղաքը, Աշտուխինի ցեղի երկիրը, 4-րդ տողից իմանում ենք, որ այստեղ գալով՝ արքան լցրել էր արի-ները և նվաճել Աշտուխինին, ինչից հետո Էթիունի երկրից եկել էր ողջ հզոր զորքը: Ճակատամարտն այնքան կարևոր էր, որ արքան հաղթանակի համար հատուկ աղերսել էր (9-15 տողեր) Խալդիին, Թեյշեբային, Շիվինին, բոլոր աստվածներին, որոնք, լսելով արքայի խնդրանքը, հաղթանակ էին շնորհել նրան: Արքան հետ էր շարտել թշնամուն, հետապնդել մինչև Կալրախի մարզի քաղաքը: 16-17 տողերը թերի են, և մենք մասամբ ենք իմանում տարված ավարի մասին՝ ...հազար ...հարյուր ... պատանի, ... հազար 50 ողջ մարդ, 6 հազար ... կին:

Ինչ վերաբերում է 4-րդ տողին, ապա այն թերի է, և մնացած սեպանշանների հիման վրա Մ.Նիկոլսկին, Գ.Ծերեթելին, Գ.Մելիքիշվիլին, Մ.Սալվինին վերականգնում են «ari»՝ հացահատիկի շտեմարան, բառը: Ն.Հարությունյանը նախ եզրակացնում է, որ հաղթարշավները ներկայացնող արծաճագրություններում այս և Սարդուրյան տարեգրության 350 շտեմարանների⁴ նվաճման մասին հիշատակության դեպքերը եզակի են, և ուրարտացիների համար շատ կարևոր էին Վանանդի ու Շիրակի հացահատիկային շտեմարանները, մյուս դեպքում էլ, հենվելով Ֆ.Զյունինգի կարծիքի վրա, ժխտում է իր այս տեսակետը՝ մեկնաբանելով, որ հազիվ թե հաղթարշավներում խոսվի հացահատիկի շտեմարանների նվաճման մասին (*ԿՄԿԻ/176 ծան., Церетели Г., էջ 52-53, СТУ I A8-2Vo*): Ընդունելի է թարգմանության «ari-ները լցրեցի» ձևը, համաձայն որի՝ Աշտուխինին և երկրի շտեմարանները դառնալու էին ուրարտական բանակի թիկունքը ապահովող հենակետ, որը դեպի հյուսիս

⁴ Եթե ուշադրություն դարձնենք, Ն. Հարությունյանի երկու աշխատություններում շտեմարանների թվերը տարբեր են: «Земледелие и скотоводство Урарту» աշխատության մեջ հեղինակը նշում է 150 գաղտնի շտեմարանների մասին, իսկ *ԿՄԿԻ*-ում 241/С 27, 31, թիվը հասցնում է 350-ի:

կազմակերպած արշավանքների ժամանակ արքային ապահովելու էր սնունդով:

Ուշագրավ է երկու հին քաղաքների՝ Ախուրիանիի և Աշտուխիսիի (որոնք հիշատակվում են Արգիշտիի՝ Սարիղամիշի արձանագրության մեջ) համադրությունը միջնադարյան և ժամանակակից անվանումներին: Առաջինը, բնականաբար, կապվում է Ախուրյան գետի անվան, իսկ երկրորդը՝ Կարսի շրջանի Աստախանա /Աստախանի/ բնակավայրի անվան հետ (*Пустровскун Б. Ванское царство*, էջ 31):

Ուրարտական արքաները իրականացրել են նաև էթնիկ տեղահանություններ: Անդրադառնալով Շիրակում կատարված էթնիկ տեղաշարժերի հարցին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գերեվարված բնակչության աշխատանքը օգտագործվում էր թագավորական, համայնքային և մեխյանային տնտեսություններում պետական նշանակության խոշոր միջոցառումների ժամանակ՝ ամրոցների ու մեխյանների կառուցում, ջրանցքների անցկացում, ինչպես նաև այգեգործության, հողամշակության ու արհեստագործության մեջ: Ավարառուական պատերազմները գերիների ձեռք բերման հիմնական աղբյուրն էին: Ուրարտուի ծաղկման շրջանում (Ք.ա. VIII դ.) ռազմագերիների տարեկան քանակը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազար մարդու, որոնք, պետական կամ ինքնուրույն տնտեսվարողների կարգավիճակ ստանալով, օգտագործվում էին ուրարտական տնտեսության տարբեր ոլորտներում: Այսպիսով, նրանց աշխատանքը ամուր դրված էր Ուրարտուի բազմաբնույթ տնտեսական կյանքի և քաղաքական կարգի հիմքում: Այս առումով ուշագրավ են արձանագրություններից բերված տեղեկությունները, որոնցից մոտավոր պատկերացում ենք ստանում էրիախի երկրից գերված մարդկանց քանակի մասին: Կարևոր խնդիրներից է, թե էթնիկ տեղաշարժերի ժամանակ Վանի արքաները ինչ սկզբունքներով և օրինաչափություններով էին առաջնորդվում: Հաշվի էին առնվում տեղահանված ազգաբնակչության աշխարհագրական միջավայրը, հիմնական զբաղմունքը, սովորույթները, կրոնապաշտամունքային առանձնահատկությունները, էթնիկ պատկանելիությունը: Ըստ Ս.Հմայակյանի Սևանա լճի հարավարևմտյան ափին տեղադրվող էթիունյան համադաշնության մեջ մտնող Թուլիխու քաղաք-պետության տեղահանված բնակչությանը Սարդուրի II-ը բնակեցնում է Վանա լճի հարավարևմտյան ափին (*Հմայակյան Ս.Գ., Թուլիխու քաղաք-պետության մասին*, էջ 28-34): Այս տարածքով հոսող գետը, որը գտնվում է Վանա լճի ավազանում, և նույնանուն գյուղը հայկական սկզբնաղբյուրներում անվանվում են Թուլիխ-

Թուլիս և հավանաբար ծագում են Թուլիխու ցեղի անունից (Տե՛ս *ՀՏԲ հ. II*, էջ 491-492):

Սարիղամիշում Արգիշտի I-ի թողած արձանագրությունից տեղեկանում ենք էրիախի երկրի անմիջական հարևան Աշտուխիսի երկրից գերեվարված պատանիների, տղամարդկանց և կանանց մասին (*ԿՄԿԻ/176*): Չնայած արձանագրության՝ մեզ հետաքրքրող 15-17 տողերը թերի են, ինչը թույլ չի տալիս կարողալ գերեվարված տղամարդկանց քանակը: Արքան 17-րդ տողում հատուկ նշում է, որ տղամարդկանց մի մասին չի սպանել, այլ ողջ է գերեվարվել: Դատելով արձանագրության 6 և 7 տողերից «(6) էթիունի (երկրից) համայն (?) (7) եկան հզոր բանակներ»՝ հնարավոր է, որ գերեվարված տղամարդկանց մեջ են մտել Աշտուխիսիսի օգնության եկած էթիունի բանակի զինվորները ⁵: Սարիղամիշի արձանագրության տվյալները մեզ պատկերացում են տալիս այս և հարևան բարգաված տարածքների ազգաբնակչության խտության մասին: Համադրելով Արգիշտիի և Սարդուրյան տարեգրությունները (*ԿՄԿԻ/173-IV*, 241 B 28-44)⁶ պարզ հաշվարկի միջոցով եզրակացնում ենք, որ էրիախի երկրից Սարդուրին տարած կլինել մոտավորապես 4883 ռազմագերի (8153-3270=4883): Հետևաբար էրիախի երկիրը բավականին բարձր մակարդակ է ունեցել և սովոր բնակչություն: Բնակչության քանակով էրիախին կարող էր մրցակցել այնպիսի խոշոր երկրների հետ, ինչպիսիք էին Մանան և Աշտուխիսիսի: Մոտավոր թիվը իմանալով՝ կարելի է հաշվել Արգիշտիի էրիախի երկիր կատարած երկու և Սարդուրիի ութ արշավանքների ընթացքում գերեվարվածների հանրագումարը, որը պիտի հավասար լիներ մոտավորապես 50000 մարդու: Այս հաշվարկը խիստ մոտավոր է. 50000-ը նվազագույն թիվն է: Օրինակ ունենալով Աշտուխիսիսից տարված գերիների քանակը, որը երեք անգամ կարող էր գերազանցել 4883-ը, կարող ենք պնդել, որ շատ հնարավոր է, որ տասը արշավանքների ընթացքում գերի տարվածների քանակը հասած լինի 100000 մարդու⁵: Ավելի վաղ շրջանի վիճա-

⁵ էրիախի երկրից տարված ռազմագերիների թվային տվյալները վկայում են բնակչության սովորական մասին: Պատանիների, տղամարդկանց և կանանց մեծ մասը, որ տարվել էր էրիախի երկրից, հողագործներ և անասնապահներ էին, որոնց ուժերը ներդրվելու էին ուրարտական բազմաբնույթ տնտեսության մեջ: Վանի տիրակալները տնտեսական ամուր կապեր ապահովելու համար ստրատեգիական կարևոր վայրերում և առևտրական բանուկ ծանապարհների վրա կառուցում էին հզոր ամրոցներ և ռազմական հենակետեր, որոնք առաջին հերթին ապահովելու էին էրիախից Բիայնիլի տարվող արտադրական հումքի մատակարարման խնդիրը: Ամրոցներում տեղակայված ուրարտական կայազորները ճնշելու էին տեղի բնակչության ապստամբության յուրաքանչյուր փորձ, իսկ նման փորձեր կլինեին

կագրական տվյալների մասին ուսումնասիրություն ունի Գ.Արեշյանը (*Արեշյան Գ.*, էջ 91-108):

Հայկից սերված ցեղերի և գավակների մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին գրում է. «...Արամանյակը բոլոր բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաչասառ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեզաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ափերով, որպես թե պատանիներ շրջեին երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնածն լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակը այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենցնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արագածո» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Ապա Քերթողահայրը շարունակում է. «Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը [Մար-Աբաս Կատինան՝ Ի.Ա.], թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ Հայկի գալուստը» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Մովսես Խորենացին Հայկական լեռնաշխարհում հայկյանների տարածման մասին պատմելիս խոսում է նաև Շարային ու նրա տոհմին հանձնված գավառների մասին: «Նրա [Արամանյակի՝ Ի.Ա.] որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ):

միայն այն դեպքում, եթե ծանր պարտություններից որոշ ժամանակ հետո տեղի սովոր բնակչությունից ծնունդ առնել արական սեռի ներկայացուցիչների մի նոր զանգված, որից էլ հավաքագրվել նոր բանակ: Այս մասին են վկայում վերը նշված այն նորանոր արշավանքները, որոնք Սարդուրին ստիպված էր իրականացնել Երիախի երկրի և նրա դաշնակիցների դեմ, որոնք կազմում էին էթիունի համադաշնությունը:

Շարան ու իր հետնորդները բնակվում ու իրենց իշխանությանն են ենթարկում Այրարատի Արշարունիք, Շիրակ, Աշոցք գավառներն ու Գուգարքի հարավային մեծ մասը: Այս եթնոքաղաքական միավորը հայագետներին հայտնի է «Շարայի ցեղամիություն» անվամբ (*Պետրոսյան Ս., «Շարայի ցեղամիությունը»...*, էջ 65-75, *Պետրոսյան Ս., Հացագզիների մշակութային...*, էջ 190-192, *Հմայակյան Ս., Եթիունե երկիրը և...*, էջ 16):

Բ.ա. VIII-VI դ. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասի ցեղերը, հետզհետե համախմբվելով, ստեղծել էին բավականին ուժեղ ցեղամիություններ: Դրանցից մեկի կենտրոնն էր հետագա Շիրակը, որի բնակչության անվանադիր-նախնին, նրա հավաքական կերպարի բանահյուսական անձնավորումն էր հայկազն Շարան: Պատմահորը հասած հայկական հին ավանդազրույցների համաձայն՝ Շարայից և նրա սերունդներից էին սերած վաղ միջնադարյան Հայաստանի Շիրակում, Արշարունիքում և Գուգարքում իշխած բուն հայկական ծագմամբ նախարարական տոհմերը: Ըստ Ն.Աղոնցի՝ Շարան և Գուշարը պարզ անվանադիրներ են, և Շարան այնպես է վերաբերում Շիրակին, ինչպես Գուշարը՝ Գուգարքին (*Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...*, էջ 472-473, ծան. 1): «Շարայի զարմերին» է վերաբերում Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, համաձայն որի՝ «...թրակացիներից ոմանք, որ անվանվում են սարապարներ, այսինքն զլուխ կտրողներ, ապրում են Արմենիայից վերև և հարևան էին գուրանացիներին և մեդացիներին» (*Ստրաբոն*, XI, 14, *Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի...*, էջ 91, *Պետրոսյան Ս., «Շարայի ցեղամիությունը»...*, էջ 66, *Պետրոսյան Ս., Հացագզիների մշակութային...*, էջ 190-192, *Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...*, էջ 472, ծան. 1): Այս առումով Ն.Աղոնցը գրում է. «Եթե ընդունենք, որ իրենց հարևան սիրակների հետ Հայաստան են գաղթել նաև սարապարները, ապա Շիրակի իշխանների՝ Կամսարականների տոհմական անունը մեզ կներկայանա նոր լույսի տակ: Sara-para նշանակում է տառացի զլուխ կտրող կամ հատող: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ նույն նշանակությունն ունի «Կամսարը»՝ «պակաս գույլ բոլորութիւն գագաթանն»: Այս հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Կամսարականները Շիրակ գաղթած սարապարների հաջորդներն են: Հետագայում, երբ Շիրակն անցավ Արշակունիների այն ճյուղին, որ հաստատվեց Արշարունիքում, նրան անցավ նաև Կամսարականների տոհմանունը...» (*Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...*, էջ 472, ծան. 1):

բ. Ավանդարյանի (Ղուլիջան) արծառագործություն (աղ. II, նկ. 1) (տե՛ս *Ղափանցյան Գր.*, էջ 168): Բացարձակ բարձրությունը 1823 մ,

40°39'42,8" հյուսիս, 44°0'52,9" արևելք, շրջանագիծը 7մ⁶: Ղուլիջանը (Կուլիջան, Սպանդարյան) գտնվում է Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջին՝ Գյումրիից 21 կմ հարավ-արևելք (*ԿՄԿԻ*178): Սեպագիրը գտնվել է 1884 թ. Քառանգու (հայկական Կարկաչան) գետի ժայռոտ ափի արևմտյան որմնախորշում: Արձանագրությունում հիշատակվող ուրարտական դարաշրջանի Կուլիանի ցեղանունը, ըստ սեպագրի հրատարակիչ Մ.Նիկոլյակու, համարժեք է այժմյան Կուլիջան-Ղուլիջան գյուղանվան նախածնին, որի մոտ էլ՝ ժայռի վրա, թողնվել է արձանագրությունը: Այստեղ արքան պատմում է, որ խալդ սեփական զենքով ենթարկել է Կուլիանի ցեղի երկիրը և զգեստել Արգիշտիի առջև (1-3 տողեր): Ուրարտական արքաների հաղթական արձանագրություններին բնորոշ է այն, որ նրանց բոլոր արշավանքներում առաջնորդող խալդի աստվածն է (4-րդ տող): Արձանագրության 5-7 տողերում արքան պատմում է, որ նվաճել է Ղուրուբանի քաղաքը և Կուլիանի ցեղի երկիրը:

գ. Մարմաշենի արձանագրություն (աղ. II, նկ. 2) (հուշարձանի բացարձակ բարձրությունը 1620 մ, 40°50'28,6" հյուսիս, 43°46'02,1" արևելք, շրջանագիծը 7մ): Մարմաշենը՝ նախկին Ղանլիջա, գտնվում է Գյումրի քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք (*Ղափանցյան Գր.*, էջ 168, տե՛ս *Rösler Hr.*): Արձանագրությունը արված է գյուղի մերձակայքում՝ Ախուրյան գետի ձախափնյակում՝ Մարմաշենից մոտ 2 կմ արևմուտք գտնվող բարձրադիր բնական ապառաժի վրա, որտեղից երևում է Ախուրյանի հովտի ստորին հատվածներում տեղադրված Մարմաշենի վանքը: Այս քարա-ժայռի բարձրության վրա և նրա շուրջը պահպանվել են Վահրամ Պախլավունու բերդի ավերակները (*ՀՏՔ հ. III*, էջ 736, *ՀՏՔ հ. IV*, էջ 738). բերդի ստորոտում գտնվում է «Նադյայի գյուղ» կոչվող փոքրիկ լճակը: Դեռևս ճարտարապետ Թ.Թորամանյանը, ուսումնասիրելով բևեռագրի տարածքը, նշում է.«Բևեռագիրը անաղարտ պահված էր տեղին վրա, բայց շրջապատը անխնամ վիճակի մեջ էր: Սկզբում բևեռագիրը, որ փորված է եղել մի բարձր մեծ ժայռի վրա, շրջապատված է եղել բնական և արվեստական շրջապատով, որով առանձնացած էր: Միայն մի նեղ մուտքով հնարավոր է եղել մտնել շրջափակին մեջ: Իբրև շրջափակ ծառայող բնական ժայռերը դեռ իրենց տեղում կմնան, իսկ արվեստական կերպով հարավարևելյան կողմին վրա շինված կիկլոպյան քարերով պատին միայն հետքն է մնացել հողին երեսը: Բևեռագիրը փորագրված ժայռեն դեպի հարավ շարունակության վրա, ինչպես նախաքրիստոնեական

⁶ Չափումները կատարված են GPS-ով Ռ.Բիշոնեի կողմից, ինչի համար շնորհակալություն ենք հայտնում նրան:

բնակչությանց ուրիշ վայրերի մեջ, փորագրված են նույն խորհրդավոր բոլորակ փոսիկները, որոնց ամենից մեծը 10 սմ տրամագիծ ունի, իսկ մյուսները անհավասար մեծությամբ ավելի մանր են» (*Թորամանյան Թ.*, էջ 235): Թ. Թորամանյանի գրածից մեկ այլ կարևոր տեղեկություն էլ ենք քաղում այն մասին, որ«...նախապես ուրարտական, իսկ հետո Վահրամ Պախլավունիի անվան վերագրված ամրոցի...բերդակիր մեծ բլուրի արևմտյան կողմը, որ հեղեղատի կամ փոքր ծորի նմանություն ունի, նախորդ այցելության ժամանակ տեսել էի այս հեղեղատի ծայրում մի արվեստական մուտքի բերան, կամ մի անցք, որ զնում էր ուղիղ դեպի բերդի տակը: Դեռ այն ժամանակ ինձ հնար չեղավ այս անցքի խորքը մտնել, որովհետև թե ներսի փլվածքներից և թե դրսի հեղեղատներից լցվեր էին քարեր և հող, և մասամբ խափանել էին մուտքը, սակայն երևում էին մուտքի շինության համար երկու կողմի վրա կանգնված քարեր և կանգնված քարերի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարեր: Բայց այժմ, ինչպես կերևի, հեղեղատի մշտապես հոսումից բոլորովին փակված է մուտքի բերանը և տեղը հազիվ թե հայտնի է: Նախկին այցելության ժամանակ գյուղացի ծերեր հավաստում էին, որ այդ մուտքի հեղեղատի մոտերը ևս կա եղեր մի ավելի ընդարձակ բևեռագիր արձանագրություն, սակայն անհայտացել էր դեռ այն ժամանակ, և չգիտեին թե ուր մնաց և ինչ եղավ» (*Թորամանյան Թ.*, էջ 235, 237): Տ. Դալայյանը ենթադրում է, որ արձանագրությունը մնացել է հեղեղատի քարերի ու հողի տակ (*Դալայյան Տ., ԻՏ-զ-ԳՍ-ԼՍ երկիրը...*, էջ 35, ծան. 3): Մարմաշենի արձանագրության մեջ (1-5 տողեր) Արգիշտին պատմում է, որ խալդյան մեծությամբ նվաճել է Երիախի ցեղի երկիրը, գրավել Իրդանիունի քաղաքը մինչև Իշկիգուլու:

Չնայած սեպագիր աղբյուրում բացակայում է Արգիշտիի հայրանունը, սակայն կասկածի նշույլ անգամ չկա, որ հեղինակը Արգիշտի I-ն է, քանի որ նույն բովանդակությամբ տեքստը, աննշան խմբագրմամբ, կրկնվում է Խորխորյան տարեգրության համապատասխան հատվածում: Խորխորյան տարեգրության մեջ Երիախին ստանում է m-«ցեղ» ցուցիչը (դետերմինատիվ), իսկ Սարդուրյան տարեգրությունում՝ ինչպես m-«ցեղ», այնպես էլ KUR-«երկիր» ցուցիչները: Խորխորյան տարեգրության տեքստի հետ համեմատելով կտեսնենք, որ հինգերորդ տողի «մինչև» նախդիրից առաջ բաց է թողնված «(ես) հասա» բառը (*ԿՄԿԻ*179):

Ուսումնասիրողների մի մասը Իրդանիունի/Նի/ «քաղաքը» տեղադրում է Գյումրի քաղաքից ոչ հեռու՝ Շիրակում՝ Մարմաշեն-Վահրամաբերդ

չրջանում: Ն. Հարությունյանը և Ս. Հմայակյանը այն տեղադրում են ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում և նույնացնում հայկական Արդվինի հետ (տե՛ս քարտեզ աղ. 1): Ս. Պետրոսյանը և Հ. Կարազոյանը այն տեղադրում են Գյումրու տարածքում և նույնացնում «Կումայրի» հնավայրի հետ (*Карагезян Ов.*, էջ 54): Ս. Պետրոսյանի կարծիքով՝ Irdaniu-քաղաքանունն ունի գետանվանական ծագում, և բնակավայրն այդ անունը կրելու էր *Irdan-կոչված գետի ափին գտնվելու պատճառով, իսկ մեր պատմության սեպագրային շրջանից հայտնի են գետանվանական ծագմամբ մի շարք քաղաքանուններ: *Irdan-գետանվան ժողովրդաբանական «գետ, ջուր» է նշանակում և առկա է մերձսևծովյան շրջանների մի շարք հնագույն գետանուններում՝ «Դոն», «Դանուբ» (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): *Irdan-գետանվան առաջին բաղադրիչը՝ *ir-ը, ուսումնասիրողը բխեցնում է հնդեվրոպական *er/*or-արմատից, որից ծագած համապատասխան բառերն ազգակից լեզուներում ունեն «թռչուն», «արծիվ» իմաստը: Հայերեն «որոր», «ուրուր» արծվանուն գետեր կային և կան հնդեվրոպական աշխարհի բոլոր մասերում (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): Հին Շիրակում և հարակից շրջաններում գիշատիչ թռչունների բազմաքանակությունը և նրանց տոտեմական պաշտամունքը պետք է լինեին այդպիսի բովանդակությամբ տեղանունների ստեղծման գլխավոր պատճառը (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): Ս. Պետրոսյանի կարծիքով՝ սա հայերենի տեղանվանակերտ վերջածանցներից է՝ հետագայում վերածված-«նի» տեղանվանակերտի (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 19-20): Իրդանիոս/նի/ բնակավայրի հետ նույնացվող «Կումայրի» հնավայրը գտնվում է Գյումրի քաղաքի արևմտյան մասում՝ «Չարկրգի ձոր» (Չարկրգ-ձոր) կոչվող գետակի ձախ ափին, և ըստ Ս. Պետրոսյանի՝ անվան ստուգաբանությունը կասկածից դուրս է թողնում *Irdan-գետանվան և Irdaniu-քաղաքանվան «թռչնային» ստուգաբանության հանգամանքը: Չորանվան հիմքում ընկած է արծիվ նշանակող արևելաիրանական «չարկաս» բառը (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 20): Չորի և գետակի միևնույն անունը կրելու տեսանկյունից կարելի է համեմատել Անձախի ձոր, Ծաղկոցաձոր, Ծանախոյ ձոր գետանունները, ինչը հիմք է տալիս Ս. Պետրոսյանին Չարկրգ ձոր գետակը համարելու սեպագրային շրջանի *Irdan գետը, իսկ նրա ափին գտնվող «Կումայրի» հնավայրի նույնացումը Irdaniu-քաղաքի հետ համարելու վերջնական: Արևելաիրանական ծագմամբ «չարկաս» (արծիվ) բառը Շիրակում հայտնվել կարող էր III դ. այս-

տեղ հաստատված Կարենյան-Կամսարական տոհմի և նրանց ուղեկցած «պարբևական» գաղթականության միջոցով (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 19-20):

Ըստ այն տեսակետի, թե Իրդանիոս քաղաքը եղել է Երիախի երկրի կենտրոնը, ապա այն գտնվելու էր հետագայի Շիրակի կենտրոն Կումայրիի տեղում կամ մոտակայքում: Իրդանիոս քաղաքի արվարձաններից մեկը, որը կրել է Կումայրի անունը և զարգացում է ապրել, իր անունը տարածել է նաև նախկին Իրդանիոս բնակավայրի վրա (*Կարազոյան Հ.*, էջ 13): Հ. Կարազոյանը *Կումայրի* տեղանունը ստուգաբանում է այսպես. *Կում-Կում* նշանակում է բնակավայր, գյուղ, *այրի, այր* երկրորդ բաղադրիչը նույնպես նշանակում է գյուղ, բնակավայր, Կումայրի նշանակում է ինչ-որ մի բնակավայրի արվարձան՝ Իրդանիոս քաղաքի արվարձան (*Կարազոյան Հ.*, էջ 13-14): Ս. Երենյանը գտնում է, որ այն վայրը, որտեղ Ռուսա I-ը առաջին անգամ հանդիպել է կիներներին և պարտություն կրել, կոչվել է Կումայրի (վրացերեն՝ Գումբրի), իսկ Աշուրիսուայի հիշատակած Գամիռան, որը հարկատու էր Ուրարտուին, համապատասխանում էր նախկին Լեմինականի շրջանին (*Երենյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը...*, էջ 92): Կումայրի անվամբ բնակավայրը հիշատակվում է նաև Ք.հ. VIII դ. պատմիչ Ղևոնդի կողմից 774 թ. հակաարաբական ապստամբության առիթով «...հասաներ ի գավառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի» (*Ղևոնդ*, էջ 138): Հայ մատենագրության մեջ Կումայրին (Կումրի ձևով) կրկին հիշվում է 1209 թ. իբրև գյուղաքաղաք: ՄՍ պահպանված մի ձեռագիր հիշատակարանում (թիվ 1886, 1 թերթ) ասվում է. «ես մեղուցեալս և յետինս ի կրոնաւորս Ռվասափս, որ էի ազգավ և տոհմիվ ի մեծ գեաւղաքաղաքէն Կումիրոյ...», այսինքն՝ 1209 թ. Կումայրին գյուղաքաղաք էր, այն էլ՝ մեծ, և քանի որ հետայսու Կումայրի, Կումիրի կամ որևէ այլ անվանումով մինչև XIX դ. սկիզբը այն չի հիշատակվում ո՛չ Բագրատունիների շրջանի գյուղաքաղաքների մեջ և ո՛չ էլ Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից կազմված «Ջամբռուն», հետևաբար ՄՍ վերոհիշյալ ձեռագիրը՝ ոմն Հովասափի մասին, իրավամբ կարելի է համարել Կումայրու՝ որպես գյուղաքաղաքի միակ վկայագիրը հայ պատմագրության մեջ (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրին...*, էջ 15): *Կումիրոյ-Կումիրի* ձևն առաջանում է *Կումերի* չվկայված ձևից, իսկ Կումայրի ձևը բարբառայնացվելով տվել էր Կումերի>Կումիրի>Կումրի>Գումրի>Գյումրի (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրին...*, էջ 15): Որոշ ուսումնասիրողներ Կումայրի-Կումիրի տեղանվանաձևը բխեցնում են կիների-կիներ ցեղանունից (*Երենյան Ս.Ս., Հայերի ցեղային միությունը...*, էջ 91, *Հարությունյան Ն., Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանուններն* -

րը...», էջ 24)՝ այս ամենը փաստագրելով Ք.ա. 714 թ. Ռուսա I-ի՝ կիներների դեմ տված ճակատամարտով: Այնուհետև բնակավայրը կրկին հիշատակվում է միայն XIX դարասկզբին, այս անգամ արդեն Գյումրի կամ Գումրի ձևով՝ կապված իշխան Ցիցիանովի Երևանյան առաջին արշավանքի հետ (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրի...», էջ 15*): Շիրակում և հարևան տարածքներում սկյութների առկայության մասին երկրորդ տեղեկությունը դարձյալ հաղորդում է Ստրաբոնը (I դ.) (*Ստրաբոն, XI, 5, 8*): Ըստ նրա՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած տարածության վրա թափառող ցեղերից ամենամեծաթիվն ու ուժեղները՝ սիրակներն ու աորսները, հյուսիսից իջնում էին հարավ և շփման մեջ մտնում հայերի ու մարերի հետ: «Աորսները բնակվում են Տանայիսի երկարությամբ, իսկ սիրակները՝ Աբարդեոս գետի, որ Կովկասից հոսելով Մայոտիս է թափվում» (*Ստրաբոն, XI, 5, 8*): Անանիա Շիրակացին այս սիրակներին կոչում է սյուռակացիներ և տեղադրում Տանայիսի գետաբերանից ոչ հեռու՝ Կղարջք ցեղի հարևանությամբ: Սիրակները և աորսները կարող էին իրենց անվանումները թողնել Շիրակ և Արշարունիք (Աշարունիք) գավառներում (*Ղալալյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...», էջ 11*): Շիրակի հարևան Վանանդում՝ Աշոցքի և Ջավախքի սահմանների մոտ էին գտվում ալանական ծագման Առավելոյան տոհմի տիրույթները: Հաշվի առնելով Ջավախք գավառանվան հնչումը ուրարտական սեպագրերում Ջաբախա ձևով՝ Տ. Ղալալյանը գավառանունը հանգեցնում է օսերեն «ձաբախ»՝ «լավ, բարեբեր» բառից և հիշեցնում, որ Ջավախքի ու հարևան շրջանների նախահայրը Գուշարն է՝ Շարայի սերունդներից, իսկ սարաուկ ցեղանունը, առավել, քան նրա տարբերակ սիրակը, մոտ է Արշարունիք գավառանվանն ու Շիրակի անվանադիր նախնու: Շարայի անվանը (*Ղալալյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...», էջ 12*): Շարան, հայոց ծագումնաբանության համաձայն, Հայկի թոռն էր, և Շիրակի ու հարևան գավառների հին բնակչությունը հայոց ավանդական պատկերացումներում համարվում էր տեղաբնիկ ու հայերին ցեղակից (*Ղալալյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...», էջ 12*):

Ն.Հարությունյանը չի համաձայնում արձանագրված այս կարծիքին: Նա գտնում է, որ սխալ է Իրդանիունին Երիախի կենտրոն համարելը: Մարմաշենի արձանագրության տվյալները համադրելով Խորխորյան տարեգրության V, 47-49 տողերին՝ նա գրում է. «Դժվար է համաձայնվել այն արձանագրած կարծիքի հետ, թե Իրդանիունին Երիախի երկրի կենտրոնն է, այն անկասկած Քաթարգա երկրի կենտրոնն է» (*ԿՄԿՄ/179, Арутюнян Н., Биануили, էջ 232-233*): Ի տարբերություն Մարմաշենի արձանագրության՝ Խորխորյան տարեգրությունում (*ԿՄԿՄ*

/173 V) նույն տեղեկությունը բերվում է հետևյալ կերպ. «(47) Արշավեցի Եթունի (երկրի) վրա, գրավեցի (48) Երիախի (ցեղի) երկիրը, Քաթարգա (ցեղի) երկիրը, (49) կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը): (50) Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիայմիլի (երկիրը)»:

Մի դեպքում Իրդանիունի քաղաքի անվանումն է, մյուս դեպքում՝ Քաթարգա երկրի:

Արգիշտի I, Վանի թանգարան, ազաթե ուլունք CTU IV, D 8-1 (CTU IV, էջ 253): Ուլունքի տրամագիծն է 2,4-2,2 սմ:

Այս ուլունքն ունի արձանագրություն, որի բովանդակությունից իմանում ենք, որ արքան այն նվիրել է Արուբանի աստվածուհուն որպես Երիախի երկրից բերված ընծա. «Իր աստվածուհի Ուարուբանիին Արգիշտին Երիախի երկրի ընծան բերեց»: Արքան այս ուլունքը բերել էր Երիախի կատարած արշավանքներից մեկից հետո: Ազաթի երևակումները հիմնականում կենտրոնացված են Շիրակի Ջրածոր գյուղի մերձակա լեռներում (աղ. III, նկ. 1) և Ախուրյանի կիրճի այլուվիալային ստվածքներում. այս ելքերից արդյունահանված հանքաքարից են պատրաստվել Շիրակի ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան, միջին երկաթեդարյան հուշարձաններից հայտնի զարդերը: Ինչ վերաբերում է կիսաթանկարժեք քարերին, ապա ակնհայտ է, որ Երիախիում հատկապես հարգի է եղել ազաթը, որից էլ պատրաստվել էր աստվածուհուն նվիրված ուլունքը: Ուլունքը պատահական գտածո է, որը պահպանվում է Վանի թարգարանում (աղ. III, նկ. 2):

Սարդուրյան տարեգրությունը KYKH 241 գտնվում է Վանա ժայռի հյուսիսային լանջին՝ արևմտյան որմնախորշում, որը կոչվում է Գանձադուռ (խազինե կավուսի) (89, էջ 174)⁷: Տարեգրությունը ներկայացված է «ա» և «բ» մասերով. «ա» մասը բաղկացած է A և G սեպագիր հատվածներից, որոնցից A-ն հատվել է որմնախորշի արևելյան, իսկ G-ն՝ հարավային պատին: Տարեգրության «բ» մասը արվել է քառակոթողի (стела) հիմքի (база) և կողերի վրա: B-ն հատվել է քառակոթողի ծախ կողին, C-ն՝ առջևի, D-ն՝ աջ, E-ն՝ հետևի կողին, F-ը հատվել է քառակոթողի հիմքի առջևի մասում (*KYKH/241*): Սարդուրյան տարեգրության տեքստին է պատկանում նաև Վանի Ս.Պողոս եկեղեցում գտնված երկու քարերի վրա

⁷ 1916թ. Հ.Օրբելին Վանա ժայռի որմնախորշերից մեկում «Գանձադուռ», պեղեց Արգիշտի I-ի որդի Մարդուրի II-ի տարեգրությունը: Այս հոյակապ հուշարձանը իր նշանակությամբ և չափով կարող է համեմատվել միայն Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրության հետ, որը հատվել է Վանա ժայռի հարավային կողմում (*Пусто-вский Б., Ванское царство, էջ 15*):

արված արձանագրությունը, որը տարեգրության որոշ մասերի կրկնօրինակն է համարվում (*ԿՅԿԻ/242*): Սարդուրյան տարեգրության մեջ Երիախի երկիրը հիշատակվում է մի քանի անգամ: Կան հատվածներ, որոնցից հասկանալի է դառնում, որ տվյալ տարում արքան ստիպված է եղել երեք արշավանք ձեռնարկել Երիախի դեմ: Վավերագիրը բավականին տեղեկություններ է տալիս Երիախի երկրի ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնամշակութային կյանքի մասին:

Սարդուրյան տարեգրության ԿՅԿԻ 241 Ե հատվածի (1-7 տողեր) հռչակագրում Մանա երկրի հետ առաջին անգամ հիշատակվում է Երիախի ցեղամիության երկիրը (*ԿՅԿԻ/241*, ծան. 17): Սարդուրին (Ք.ա 764-735թթ.) պատմում է, որ Խալդին արշավել և սեփական զենքով ենթարկել է Մանա երկիրը, Երիախի ցեղամիության երկիրը, որոնք զգեստնել է Սարդուրի Արգիշտորդու առջև (1-7 տողեր): 8-12 տողերում, փառաբանելով Խալդիի զորությունը, զենքի ուժը, որի օգնությամբ Սարդուրին արշավել է, նա նկարագրում է Մանա երկիր կատարած արշավանքը (13-27 տողեր), որից իմանում ենք, որ քաղաքները այրելով ու ավերելով, զրոհելով ամրացված Դարբանի քաղաքի ամրոցը և այստեղ բերդակալ նշանակելով, ապա մարդ-կին քշելով Բիայնիլի՝ արքան երկիրը միացրել է Վանի թագավորությանը: Հենց այդ նույն տարում (28-36 տողեր) երրորդ անգամ արքան զինվորներին ուղարկել էր Երիախի երկիր, երկիրը գրավել, քաղաքները այրել, ավերել, երկիրը յուրացրել, մարդ, կին քշել դեպի Բիայնիլի երկիրը: 37-50 տողերում, Խալդյան մեծությամբ Սարդուրին պատմում է, թե ինչ ավար է նա տարել ամբողջ արշավանքի ընթացքում Մանայից և երեք անգամ (*) Երիախի արշավելուց հետո՝ 3225 պատանի, 4928 կին, ընդամենը՝ 8153 մարդ: Բնական է, որ ոմանց նա պիտի սպաներ, ոմանց կենդանի տաներ: Տվյալ հատվածը տեղեկություններ չի պարունակում Մանայից և Երիախից զերված տղամարդկանց մասին: Անասնաքանակի մասին տվյալներն են՝ 412 ձի, 6665 խոշոր եղջերավոր անասուն, 25735 ոչխար (*ԿՅԿԻ/241 Ե*):

Հատվածի 27-28 տողերից իմանում ենք, որ Սարդուրին ստիպված է եղել այդ տարում երրորդ անգամ զորք ուղարկել Երիախի, 51-56 տողերից՝ որ Խալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները արքան մեկ տարում է կատարել: 57-59 տողերում արքան խոսում է հենց այս տեղից (ժամանակից) «Մայսիդիի» հաստատվելու մասին⁸:

Սյուս անգամ Սարդուրյան տարեգրության Ը հատվածում (*ԿՅԿԻ/241 Ը*) Սարդուրին պատմում է նույն տարում Կուլխա երկիր և Ա-

բիլխանիսի կատարած արշավանքների մասին (1-19 տողեր): Հաջորդ տարի արքան միևնույն տարում արշավում է Երիախի, Աբիլխանիսի և Իգանի երկրների դեմ, որի ժամանակ հպատակություն են հայտնում այս ցեղերի արքաները (*ԿՅԿԻ/241 Ը*): Արշավանքի գլխավոր հռչակագրում (19-22) Սարդուրին պատմում է, որ Խալդին արշավել և սեփական զենքին է ենթարկել Երիախի ցեղի երկիրը, ենթարկել Աբիլխանիսի ցեղի երկիրը, զգեստնել նրանց Արգիշտորդի Սարդուրիի առջև (*ԿՅԿԻ/241 Ը*):

Ապա արքան պատմում է Երիախի երկիր կատարած արշավանքի մասին (23-47 տողեր), որի ժամանակ նրան հաջողվել է մեկ օրում գրավել Երիախի երկիրը, նվաճել Երիախիի 350 գաղտնի շտեմարանները, որոնք ստեղծել էին Երիախի հարստության ներկայացուցիչները՝ հպատակված արքայի հայրը և պապը: Ուշագրավ է պետության և տաճարների ունեցվածքի հասանելիության խնդիրը: Երիախիում տաճարի և արքայի ունեցվածքը պահվում էր ժայռափոր պահեստներում (*Հմայակյան Ս., Ուրարտուի ոսկին*, էջ 159): Երիախիի տիրակալն ունեցել է «թագավոր-արքա» տիտղոսը, արձանագրությունն ակնարկում է ազգագավառի՝ մի քանի սերունդ տիրող արքայատոհմի գոյության մասին: Շիրակի տարածքում ձևավորված վեց իշխանությունների մեջ գերակշռող դեր է խաղում Երիախին, որը կառավարվում էր տեղական հարստության կողմից: Այսպիսով, մենք գործ ունենք «Մեծ» Երիախիի հետ, որը վեց իշխանությունների համադաշնություն էր և իրենից ներկայացնում էր թագավորություն, և «Փոքր» Երիախիի հետ, որը կարողացել էր իր շուրջը համախմբել մյուս իշխանությունները: Այդ վեց իշխանություններն են՝ 1. Երիախին, որը տեղադրվում է Ախուրյանի ձախ ափին՝ այժմյան Ախուրյանի շրջանի և Գյումրի քաղաքի տարածքում: Այն, ըստ երևույթին, վեց իշխանություններից ամենազորեղն էր ու կենտրոնականը: 2. Կուլխանին, որը տեղադրվում է Արթիկի շրջանում: 3. Կուրիանին, որը տեղադրվում է այժմյան Անիի շրջանում և Գուրիանիա ձևով հիշատակվում Աշուրիսուսի կողմից Սարգոն II-ին ուղարկված զեկույցում: 4. Գուլութախին, որը տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային և Ախուրյանի արևմտյան ափին: 5. Անիշքերգան, որը նույնպես տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Գուլութախիի հարևանությամբ՝ պատմական Արշարունիքում, որը մինչև Ք.ա. IV դ. մասն էր Շիրակի: 6. Աշուրխինին, որը տեղադրվում է Ախուրյան գետի արևմտյան ափին՝ Սարիղամիշից հյուսիս (*Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե...*, էջ 21-23): Բացի սրանից՝ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Իշկիգուլու-Իշկիգուլիսի երկիրը, որը, ըստ Արգիշտիի՝ Մարմաշենի արձանագրության, տեղադրվում է Շիրակի

⁸ Ըստ Ի. Դյակոնովի՝ nahidini- «մտնել», «բերել», *УИД*, էջ 74:

հյուսիսում: ^{kur}IS -qi-gu-lu-u-ի առավել ճշգրիտ տեղորոշմանը կօգնի Իր- դանիու/նի/ քաղաքի տեղագրության հարցի լուծումը, որը մինչև օրս վերջնականապես պարզ չէ:

Երիախի գաղտնի ամբարները, որոնք լեցուն էին հարստությամբ (27-28 տողեր), երբևէ չէին գրավվել Վանի հզոր արքաների կողմից և այնքան կարևոր նշանակություն ունեին, որ Սարգուրին այս մասին տեղ է հատկացրել իր տարեգրությունում: Ս.Յմայակյանը, հենվելով (E. Murele) բառի՝ Ի. Դյակոնովի առաջարկած «տաճարի ամբարներ» թարգմանության վրա, ենթադրում է, որ Երիախի արքան երկրի կրոնա- կան առաջնորդն է եղել: Բացառված չէ երկրի թեոկրատական իշխանա- պետություն եղած լինելու հանգամանքը, ինչպիսին էր ըստ էության նաև Վանի թագավորությունը (*Յմայակյան Ա., Երիախեն՝ աստվածապետու- յուն*, էջ 12-13): «Տաճարի ամբարներ» թարգմանությունը հավանական է, քանի որ Շարան, որին ըստ ավանդության, պատկանել են այդ ամբար- ները, տարածաշրջանում պաշտվել է որպես հացի և հացազգիների, պտղաբերության և բերրիության աստվածություն (*Պետրոսյան Ա., Յա- ցազգիների մշակության...*, էջ 187-204, *Պետրոսյան Ա., «Շիրակայ ամ- բարք»-ի շուրջ*, էջ 73-79): գրեթե նման գծերով է օժտված եղել նաև Շա- րայի մայրը: Պտղաբերության՝ Շիրակում գոյություն ունեցող պաշտա- մունքի մասին են վկայում Շատակեր Շարայի մասին պատմվող մի շարք առասպելներն ու ավանդությունները (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Պահպանվել է մի ավանդություն այն մասին, թե ինչու է Կողգաթ լեռը ստացել Շարայի լեռ անունը: Հին Հայաստանում ամենքը գիտեին Շի- րակի տեր Շարայի որկրամոլության մասին: Ամռանը՝ կալը կախելու ժամանակ, նա մի քանի սայլ ցորեն է բերում և թաքցնում այս լեռան փոքրիկ անձավում: Շարան մտադիր էր ծնունդ մեկ-մեկ այստեղ գալ և մարդկանց հայացքից հեռու կշտացնել փորը: Երբ ծնեռը վրա է հաս- նում, գաղտագողի գալիս է իր թաքստոցը, նստում է անձավում ու մտա- ծում իր անելիքի մասին: Հենց այնպես ցորենահատիկներն ուտելը բանի նման չէ, բայց մինչև տանես, աղաս ու հաց թխես, ամենքը գլխի կընկ- նեն: Այդ պահին նրա աչքին երևում է մայրը (Շարայի մոր դիցաբանա- կան բնույթի մասին կիսուսենք ստորև), որն ասում է. «Տղաս, աստվածնե- րը կպատժեն այն մարդուն, որը հացի է նստում որդիներից ծածուկ»: Շարան սքափվում է, վերադառնում տուն և հրամայում, որ գնան ու լե- ռան անձավից ցորենը տուն բերեն: Այդ ժամանակվանից էլ Կողգաթը կոչվել է Շարայի լեռ (*ՅՄԳ*, էջ 462): Ավանդագրության տեղեկանում ենք Շարայի պաշտամունքի և Շիրակի տնտեսության՝ երկրագործության

մասին: Ըստ ուսումնասիրողների՝ սեպագիր և հիերոգլիֆային տեքստե- րի մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայկական Շա- րան զուտ տեղական երևույթ չէ, այլ և՛ անվանական, և՛ վարքագծային առումներով իր զուգահեռներն ունի հին արևելյան ոլորտում: Շումերական տեքստերում Շարան (Շարու) Ումմա քաղաքի պա- հապանն է՝ Ինաննա (աքքադական՝ Իշտար) դիցուհու որդին կամ տար- փածուն, ինչպես նաև հարստության աստվածը: Ինքը՝ Ինաննան, այդ պարագայում տաճարական շտեմարանների հովանավորն է: Ուշագրավ են Իշտարի խեթական և խուռիական առանձնահատկությունները (*Փի- լիպոսյան Ա., Հայկական Շարան...*, էջ 24, *Քոսյան Ա.*, էջ 322-323, *Յմա- յակյան Հ., Խուռիական՝ Ša(w)uš(k)a...*, էջ 235-238):

Երիախի երկրի անասունները և ունեցվածքը խլելով, քաղաքները այ- րելով, պետությունը թալանելով՝ Սարգուրին տղամարդկանց ու կանանց գերեվարել է Բիայնիլի (*ԿՄԿԻ* 241 Շ տող 30-34):

Նույն արշավանքի վերջում՝ Երիախից հետ դառնալու ճանապար- հին, արքան դարձյալ արշավում է Աբիլիանիխի, քաղաքները այրում, երկիրը յուրացնում (35-39 տողեր): Սեպագիր հատվածից իմանում ենք, որ Սարգուրիի դեմ կանգնած էին եթիունի համադաշնության երկու հզոր երկրների՝ Երիախի և Աբիլիանիխի արքաները: Երիախի դեպքում Սարգուրին գործ է ունեցել արքայական հարստության հետ, քանի որ նա հիշատակում է արքայի հորը և պապին, իսկ Աբիլիանիխի դեպքում Սարգուրին հիշատակում է Աբիլիանիխի արքա Մուրինիին, որը, գալով իր մոտ, զրկել էր իր ոտքերը, բերանքսիվայր խոնարհվել և արյուն- քում՝ հարկ վճարելու պայմանով, հետ ստացել թալանված Աբիլիանի- խիի գահը: Կարելի է եզրակացնել, որ Կուլխա կատարած արշավանքի տարում արքան արշավել է Աբիլիանիխի և հպատակեցրել երկիրը, սա- կայն հաջորդ տարի, միգուցե Երիախի արքայի դրոճմամբ, Մուրինի Աբի- լիանորդին դարձյալ ընդդիմացել է Սարգուրիին: Նոր արշավանքի արդ- յունքում ապստամբությունը ճնշվել է:

Շ հատվածի հաջորդ մասում (40-48 տողեր) գերեվարվածների մա- սին Սարգուրիի հայտնած թվային հանրագումարային տվյալը հետևյալն է՝ 7150 մարդ մեկ տարում, որոնց արքան գերել էր Երիախից և Աբիլիա- նից: Ոմանց Սարգուրին սպանել էր, մյուսներին կենդանի գերեվարել: Մեծ էր նաև տարված անասնաքանակը՝ 500 ձի, 8560 զուլխ խոշոր եղ- ջերավոր անասուն, 25170 զուլխ մանր եղջերավոր անասուն, բայց հատվածի կարևոր տեղեկությունը (45-46 տողեր) նաև այն է, որ սա միայն թագավորի ավարն էր, և Սարգուրին գրում է, որ սա այն է, ինչ նա

է տարել, իսկ այն, ինչ իրենից հետո տարվել էր զինվորների կողմից, այս թվերի մեջ չէր մտնում և տարվել էր առանձին, այն բանից հետո, երբ Սարգուրին լքել էր երկրները: Շատ հավանական է, որ Սարգուրին չէր կարող իմանալ, թե իր բացակայությունից հետո զինվորները ինչքան ավար էին տարել: Չաջորդ (47-48) տողերում Սարգուրին ևս մեկ անգամ նշում է, որ սույն մեծագործությունները նա կատարել է մեկ տարում: Չաջորդ (49-53) տողերից մենք հասկանում ենք, որ հաջորդ տարում արքան արշավել էր Ռուիշիանի և Իգանի երկրների դեմ: Վերջինս տեղակայվում է Վանանդում և Երիախի համադաշնության դաշնակիցն էր ու նաև Եթիուխի մեջ մտնող երկրներից մեկը: Չատվածի մեջ Սարգուրին հիշատակում է հպատակեցրած երկրների արքաներին՝ Ռաշունի երկրի Ռուիշիանի արքային (50-51 տողեր), Դիուծինի Իյանորդի արքային (51-52 տողեր): Այս երկու երկրները, ինչպես նաև Եթիուխի երկիրը, Խալդին զգեստել էր Սարգուրի Արգիշտորդու առջև (52-53 տողեր): Ուշագրավ են 54-55 տողերը, որտեղ Սարգուրին ասում է որ. «Չենց այս տեղից (ժամանակից) «ագեբե» բուն «խարարե» հաստատված է⁹: Բացառված չէ, որ 54-55 տողերը կարելի է թարգմանել նաև այսպես. «Սարգուրին ասում է. - Այնտեղ օրենք (պայմանագիր) խաղաղության, մյուս կողմից, հաստատեց»: Այսինքն՝ խոսքը Եթիուխի երկրի համադաշնության և Բիայնիլի միջև օրենք՝ հաշտության պայմանագիր, հաստատելու մասին է: Արծանագրության՝ մեզ հետաքրքրող հատվածում Սարգուրին խոսում է Եթիուխի համադաշնության մեջ մտած Երիախի և Աբիլիանիլիի հզոր ցեղամիությունները հպատակեցնելու մասին, ընդ որում Աբիլիանիլին արքան նվաճել է Երիախից հետ վերադառնալիս: Թուլացնելով և ենթարկելով այս հզոր ցեղամիությունները՝ արքան ստիպված էր բախվել նաև Եթիուխի համադաշնության հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Իգանի-Իյանիի և նրա դաշնակից Ռուիշիանի երկրի հետ, ինչի մասին էլ Սարգուրին պատմում է: Այս բախումից հետո միայն, երբ Սարգուրին նվաճում, այրում և թալանում է Եթիուխի հյուսիս-արևմուտքը, տեղի է ունենում Եթիուխի-Եթիուխիի և Բիայնիլիի միջև հաշտության պայմանագրի կնքում ու հաստատում: Կարծում ենք, որ տարածաշրջանում պարտություն էին կրել հզոր ուժ ներկայացնող Եթիուխյան երկրները, և պարտությունն էլ դարձել էր հաշտության պայմանագիր կնքելու հիմնական պատճառ:

⁹ 54-55 տողերը թարգմանել ենք ըստ ՉԺՊ քրեստոմատիայի (էջ 177): Տե՛ս *YKH/127* ծան. 16, *KYKH*-ում Ն.Չարությունյանը չի թարգմանում:

Սարգուրյան տարեգրության KYKH-241 D հատվածում արքան խոսում է Կուլխայի և Երիախիի հարավարևմտյան հարևան, Արաքսի աջ ափին տեղադրված Ուխտերուխի երկրների գրավման մասին: Կուլխա արշավելու համար արքան նախ պետք է հպատակեցնեի Երիախին և Իգանին, ինչպես տեսանք վերը, քանի որ Կուլխա գնացող կարևոր մայրուղիներն ու ճանապարհները անցնում էին պատմական Շիրակով ու Վանանդով: Սարգուրին պատմում է այդ տարում Ուխտերուխի կատարած երրորդ արշավանքի մասին, որի ժամանակ արքան երեք անգամ Ուխտերուխի երեք տարբեր վայրերում բախվել էր երկրի երեք մարզերի կառավարիչներին (18-23): Չաղթանակից հետո արքան Ուխտերուխիի կառավարիչ է նշանակում (31-32) (*KYKH/241* ծան. 18) և Ուխտերուխիի կենտրոն Ուրայանի քաղաքում հիմնադրում է ամրոց, տեղադրում կայագոր (28-30): Ուխտերուխիի ստրատեգիական դիրքը խոսում է այն մասին, որ այս ամրությունն ու կայագորը այստեղ թողնվել էին ոչ միայն այս երկիրը, այլև պարբերաբար ապստամբող հյուսիսային ազգագավառները Վանի թագավորության կազմում պահելու համար:

Սարգուրյան տարեգրությունում Երիախի երկրի մասին հաջորդ հիշատակությունը սեպագրի *KYKH-241 E հատվածի 19-30 տողերում* է: Փուլուաղի կատարած արշավանքից հետո Սարգուրին, դարձյալ այդ տարում երրորդ անգամ, արշավում է Երիախի երկիր, նվաճում է երկիրը, քաղաքները այրում և ավերում, երկիրը թալանում, տղամարդկանց և կանանց գերեվարում Բիայնիլի: Այս հատվածի կարևոր տեղեկություններից մեկն այն է, որ Սարգուրին այս արշավանքի ժամանակ Երիախում կառուցում է ամրոցներ և երկիրը վերջնականորեն միացնում Վանի թագավորությանը (23-24): Սարգուրյան տարեգրության *KYKH-241 E 25-30* տողերում Սարգուրին բերում է Փուլուաղիից և Երիախիից գերեվարվածների հանրագումարը՝ 6436 պատանի, 15553 կին, ընդամենը 21989 մարդ, ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ գերեվարել: 31-33 տողերում բերված է նաև հափշտակված անասունների հանրագումարը՝ 1613 ծի, 115 ուղտ, 16529 գլուխ խոշոր, 37685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Այս արշավանքները արքան կազմակերպել էր մեկ տարում:

Սարգուրյան տարեգրության KYKH-241 F հատվածի իռչակագրից (4-6 տողեր) պարզ է դառնում, որ Եթիուխի երկիր կատարած արշավանքից հետո Եթիուխի երկրի շնորհիվ արքային հաջողվել էր ենթարկեցնել Կուրիանի երկրի հարևանությամբ գտնվող Երիախի երկիրը, որից հետո արքան արշավել էր նույն ուղղության վրա գտնվող Իգանի երկիրը: Որոշ

պատմաբանների կարծիքով՝ այս դեպքում էթիունին օգնել էր Վանի արքային հպատակեցնելու Երիախի երկիրը (*ԿՄԿՄ* 241, F, ծան. 21):

Ըստ այս հատվածի՝ Իգանին տեղադրվում է Երիախից հյուսիս-արևմուտք: Ամենակարևորը Երիախի երկրի դաշնակցի հզորության մասին վկայող 35 ամրոցները ավերելու և 200 քաղաքներ այրելու, մարդ, կին այստեղից Բիայնիլի գերելու փաստն է, որ արծանագրում է Սարդուրին (6-10 տողեր): 7-րդ տողից իմանում ենք Երիախի հզոր դաշնակցի Իգանի երկրի արքայի անունը՝ Կապուրե-Կապուրիին: Ապա արքան խոսում է այն մասին (11-13 տողեր), որ նույն ճանապարհով ուղղվել է Բուզունիա երկիրը և դարձյալ ավերել ամրոցներն ու այրել քաղաքները. նա հիշատակում է Բուզունիա երկրի Ալկանիա և Ծուղալա քաղաքները: Չետ վերադառնալու ժամանակ Սարդուրին արշավել էր Երիախի, որտեղ այրել էր քաղաքները, գերեվարել տղամարդկանց և կանանց, սակայն այնտեղից վերադառնալով՝ նա արշավել էր Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիսի երկրները (14-15):

Ինչ վերաբերում է Իշթելուանի և Կադիաինի երկրների տեղադրությանը, ապա Ն.Չարությունյանը դրանք տեղադրում է Երիախից հարավ-արևմուտք, Աբիլիանիից և Աբունիից արևելք և հյուսիս-արևելք: Սակայն հենվելով F հատվածի 13 տողի վրա, որտեղ արքան ասում է, որ հետ է վերադարձել և նոր արշավել Իշթելուանի ու Կադիաինի երկրներ, կարելի է ենթադրել, որ արշավանքի ուղղությունը ոչ թե հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք էր, այլ հակառակը: Այդ դեպքում ճիշտ կլինի Իշթելուանի և Կադիաինի երկրները Երիախից հարավ-արևելք տեղադրել (*Չմայակյան Ս., Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում*, էջ 60): Այստեղից արքան նախ կարշավեր Աբունի, ապա Աբիլիանի, ինչ հերթականությամբ էլ գրված է տարեգրության 14-15 տողերում, հակառակ դեպքում նա պիտի արշավեր Աբիլիանի ապա Աբունի, ինչը չի համապատասխանում արքայի հայտնած երկրների հերթականությանը, իսկ մենք տարեգրության մյուս հատվածներից իմանում ենք, որ արքան Աբունի է հասել՝ նախ գրավելով Աբիլիանիսին: Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիսի արշավելուց հետո Աբիլիանիսի երկրում Սարդուրիի զորքը հանգստանում և նախապատրաստվում է նոր, երկար արշավանքի դեպի հյուսիս-արևելք: Այս երկրում զորքի հանգստանալու փաստը խոսում է այն մասին, որ այս չորս երկրներն էլ վերջնականորեն հպատակվել են Սարդուրիին՝ դառնալով այն կարևոր հենակետը, որտեղից արքան կազմակերպում է իր հեռավոր արշավանքներից մեկը դեպի Սևանա լճի ավազան՝ Վելիքուիսի (Վելիքունի) երկիր: Արքան այս ամենը նաև փաս-

տագրում է 15-16 տողերում: Ըստ Ն.Չարությունյանի թարգմանության՝ նա պատմում է զորքը ջրելու՝ հանգստացնելու մասին՝ շեշտելով այն հանգամանքը, որ կառավարիչներից որևէ մեկը չէր զորակոչվել:

Եթե հիմք ընդունենք ՉՄՊ քրեստոմատիայի քիչ տարբերվող թարգմանությունը՝ «Ես զինվորներին չհանձնեցի ոչ մեկին: Նախկին գավառապետը ապստամբած էր...» (*ՉՄՊ քրեստոմատիա*, էջ 180), ապա կարելի է ենթադրել, որ արքան ինքն է զլխավորել զորքերը Աբիլիանիսի գավառապետի խռովության պատճառով, իսկ Վելիքունի կատարած արշավանքի հաջողությունը փաստում է նաև Աբիլիանիսի նախկին գավառապետի անհաջող խռովության մասին: Այնուամենայնիվ Սարդուրյան տարեգրության այս հատվածից կարելի է դատել, որ այս տարածքները, արդեն երկար ժամանակ լինելով Վանի թագավորության կազմում, ներկայանում և ընկալվում էին որպես թագավորության բաղադրամասեր՝ գավառներ՝ Վանի արքաների կողմից նշանակված փոխարքաներով, գավառապետերով և կառավարիչներով: Բուրդուկին այլ է իրադրությունը այս գավառներից հյուսիս ընկած Երիախի և Իգանի երկրներում, որոնց մասին խոսելիս Սարդուրին հիշատակում է այս երկրների արքաներին: 16-28 տողերում Սարդուրին պատմում է Վելիքունի կատարած արշավանքի մասին, որի ընթացքում արքան կռվում գրավել էր 22 ամրոց, ավերել, քաղաքներն այրել, երկիրը միացրել իր երկրին: Սարդուրին F հատվածի 29-31 տողերում բերում է մեկ տարում կատարված այս մեծ արշավանքի ընթացքում թալանված անասնաքանակի և գերեվարվածների հանրագումարը՝ 10000 պատանի, 4600 տղամարդ, 23200 կին, ընդամենը 37800 մարդ: Ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ տարել: Արքան քշել էր 3500 ձի, 40353 խոշոր եղջերավոր անասուն, 214700 ոչխար: Սարդուրին սույն մեծագործությունները մեկ տարում էր կատարել:

Երիախի անասնապահության մասին սեպագիր ամենավաղ հիշատակությունները կապված են հորիսոյան տարեգրության երկրորդ տարվա հետ (Ք.ա. 785 թ.), երբ Երիախի երկրից և հյուսիսարևմտյան մյուս ծայրագավառներից Արգիշտի I-ը քշել-տարել էր 1104 ձի, 35015 գլուխ խոշոր և 101829 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Ապա՝ 11 տարի անց, (Ք.ա. 774 թ.), նա կրկին Երիախի, Մանայի, էթիունիի և Քաթարզայի տարածքներից տարել էր շուրջ 1200 ձի, 29504 գլուխ խոշոր և ավելի քան 60000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Այս մասին ավելի ստույգ տվյալներ է պարունակում Սարդուրյան տարեգրությունը, որտեղ արքան պատմում է այն մասին, որ Երիախի երկրից Բիայնիլի են տարվել այդ երկրի (*niribi didgušif*) անասունների հոտերը: Քիչ

ներքև բերվում են էրիախի և Փուլուադի երկրներից տարված անասունների թվերը՝ 1613 ձի, 115 ուղտ, 16529 գլուխ խոշոր և 37685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Բնականաբար, շատ դժվար է տարանջատել այս տվյալները իրարից, սակայն ակնհայտ է, որ էրիախից ոչ մի հատ ուղտ չի տարվել. ուրարտական աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այն, որ հյուսիսային ծայրագավառները ընդհանրապես ուղտաբուծությամբ չեն զբաղվել (*Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 180): Մեկ ուրիշ անգամ Սարգուրին (B 48-50) էրիախից և Մանայից քշել էր 412 ձի, 6665 գլուխ խոշոր և 25735 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սա այն եզակի տեղեկությունն է, որից պատկերացում ենք ստանում էրիախի անասնապահության մասին: Խորհրդյան տարեգրության տասնմեկերորդ տարում Արգիշտի I-ը Մանայից տարել էր 170 ձի, 2411 գլուխ խոշոր, 6140 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Ն. Չարությունյանը պարզ հաշվարկի միջոցով եզրակացնում է, որ էրիախի երկրից Սարգուրին տարած կլինեի մոտավորապես 200 ձի, 4000 գլուխ խոշոր, 19000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Էրիախի երկրի անասնապահությունը բավական բարձր մակարդակ է ունեցել: Երկիրը կարող էր մրցակցել այնպիսի նշանավոր անասնապահական կենտրոնի հետ, ինչպիսին էր Մանան: Սարգուրյան տարեգրության *КУКН* 241, C (43-46) հատվածում արքան պատմում է, որ էրիախի և Աբիլիանիի երկրներից տարել է 500 ձի, 8560 գլուխ խոշոր և 25170 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սրանք միայն արքայի ռազմավարի տվյալներն են: Արքան պատմում է, որ այն, ինչ տարել են զինվորները, տարել են այն բանից հետո, երբ նա լքել է երկիրը [հավանաբար Աբիլիանիիսին-Ի.Ա.]: Այսինքն՝ արքայի հեռանալուց հետո զինվորները շարունակել են թալանը, իսկ Սարգուրին այս մասին ստույգ տվյալներ բերել չէր կարող: Ակնհայտ է, որ էրիախին թալանվել է, քաղաքները՝ ավերվել C (32-34 տողեր): Սարգուրյան տարեգրությունը պարունակում է ևս մի տեղեկություն էրիախի երկրի անասնապահության մասին: Այս դեպքում էրիախին հանդես է գալիս Արաքսի և Սևանի ավազանի բազմաթիվ երկրների հետ մի շարքում: Այս արշավանքի ժամանակ Սարգուրին տարել է 3500 ձի, 40353 գլուխ խոշոր, 214700 մանր եղջերավոր անասուն: Տարված մանր եղջերավոր անասունների թիվը անգերազանցելի է համարվում, իսկ ավարի մի մասը տարվել էր էրիախի երկրից: Եթե հաշվի առնենք, որ Արգիշտին էրիախի է արշավել երկու անգամ, իսկ Սարգուրին՝ ութ անգամ, ապա այդ տասը արշավանքների ընթացքում նրանք առնվազն պիտի գերած լինեին 50000 մարդ, սակայն

հաշվի առնելով Սարիղամիշի արձանագրության մեջ գերիների քանակի վերականգնված թիվը՝ մոտավորապես 18000՝ եզրակացնում ենք, որ էրիախից գերեվարված բնակչության քանակը անհամեմատ ավելին պիտի լիներ՝ հասնելով և անցնելով 100000-ը: Նույն սկզբունքով հաշվելով տասը արշավանքների ընթացքում տարած անասնաքանակը՝ մոտավորապես կստանանք 2000 ձի, 40000 գլուխ խոշոր, 190000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Հաշվի առնելով այն, որ յուրաքանչյուր ընտանիք կարող էր բաղկացած լինել 6-7 անդամից, ապա յուրաքանչյուր ընտանիքին բաժին էր ընկնում 1-2 ձի, 2-3 խոշոր եղջերավոր և 10-11 մանր եղջերավոր անասուն, ինչը մոտ է իրականությանը: Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակը Բ. ա. VIII-VI դդ. ունեցել է բավական զարգացած անասնապահություն, որով և գրավել է ուրարտական արքաների ուշադրությունը:

Մինչև Բ. ա. VIII դ. վերջին տարիները Ուրարտական պետության շատ ծայրագավառներ, մասնավորապես և էթիունյան իշխանությունները (բացի Վազայից), հարկատու լինելով Վանի արքաներին, հակադիր էին նրանց (*Հմայակյան Ս., Հռոմի բերդաքաղաքը...*, էջ 8): Սարգուրի II-ը (Բ.ա. 763-735 թթ.) դեպի Ուղուրի էթիունի արշավում է երկու, իսկ էրիախի՝ ութ անգամ: Այս հակամարտության վերջին իրադարձություններից մեկն է Ռուսա I-ի (Բ.ա. 735-714 թթ.) դեմ 730-ական թթ. բարձրացված ապստամբությունը, որին մասնակցում էին նաև էրիախի (էրիանի) և Կուրիանի (Գուրիանի) արքաները: Այս երկրները, ինչպես հայտնի է, տեղադրվում են Շիրակում: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սևանա լճի հարավային ափերի մոտ: Էթիունյան իշխանները պարտություն են կրում: Էրիախին և Կուրիանին, ինչպես վկայում է «Աշուրիստայի գեկույցը», կրկին ընդունում են Վանի արքաների գերիշխանությունը (տե՛ս *Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 91):

Էրիախի և Կուրիանի երկրները՝ էրիանի և Գուրիանի ձևով հիշատակվում են Ռուսա I-ի՝ *Օոպիմարի արձանագրությունում* (*КУКН* 389, *CTU I, A 10-2, տե՛ս Salvini M.*, էջ 87), որտեղ արքան խոսում է մեկ տարում 23 արքաների ողջ գերեվարելու մասին: Մեկ արշավանքի ընթացքում Ռուսա Սարգուրորդին նվաճել և ստրկացրել էր Ադախունի, Ուելիքուխի, Լուերուխի, Արկուկի երկրները: Այս արքաներից չորսը ծովի՝ Սևանա լճի այս կողմից էին գերեվարվել (1-5 տողեր): Նույնպես նվաճվել էր Գուրկունելի, Շանատուախի, Թերիուիշախի, Ռիշուախի, Թարգուախի, Արիախի, Չամանի, Իրկիմախի, Էլախի, Էրիեթուախի, Այդամանիունի, Գուրիախի, Ալգիրախի, Պիրուախի, Շիլախի, Ուիդուախի

նի, Ատեզահինի, Երիաինի, Ազամերունի երկրները և գերեվարվել էին 19 արքաներ բարձր լեռներում՝ ծովի այն կողմից (6-12 տողեր): Երիաինիի և Գուրիաինիի արքաները հիշատակվում են այս տասնինը արքաների թվում (10,12 տողեր) (*ԿՄԿԻ*/389): Ընդամենը 23 արքա մեկ տարում¹⁰ ողջ նվաճեցի:

Բիայնական հզորության մասին են վկայում Ծովինարի արձանագրության 14-20 տողերը, որոնցում Ռուսա I-ը (Ք.ա. 735-714թթ.) պատմում է, թե ինչպես տղամարդկանց, կանանց գերեվարել է Բիայնիլի և հարկը հավաքելու տարում եկել ու ամրոցներ է կառուցել այստեղ, այս ամենը միացրել իր երկրին: Կառուցված փառահեղ ամրոցներից մեկը արքան կոչել էր «Թեյշեբա աստօժ քաղաք»: Արձանագրության 19-20 տողերում անեծքի բանաձևն է, որը թերի է:

Երիախիի (Երիանի ձևով) և Կուրիանիի (Գուրիանի ձևով) մասին վերջին տեղեկություններին հանդիպում ենք այս արձանագրության մեջ (տող 8,11) (*ԿՄԿԻ* /389): Այստեղ էլ Երիախի և Կուրիանի հիշատակված են Ուրարտուի դեմ մարտնչող իշխանությունների թվում: Ինչ վերաբերում է Eria-ի/Երիա-նի (*Խորայեյան Ս.*, էջ 6) ձևերի *ի/նի* վերջավորություններին, ապա այս առումով ուշագրավ է Ի. Դյակոնովի՝ հատուկ անունների ձևի մասին այն կարծիքը, ըստ որի՝ նա ուշադրության է արժանացնում հատկապես պետությունների կամ քաղաքների վերջում պարտադիր հանդիպող *-նի/ե-* ածանցը: Ի. Դյակոնովը կարծում է, որ այս ածանցը չի պատկանում այլալեզու անվանման, այլ կարելի է համարել ուրարտական դետերմինատիվ ցուցիչ, որը հեշտությամբ կարելի է փոփոխել՝ օգտագործելով *-ի-* ֆորմատիվը, որը ստացական ածական է կազմում (*Պյոտրովսկի Բ., Ванское царство*, էջ 34): Նա մի շարք պետությունների և քաղաքների անվանումներ տալիս է առանց *-նի-*, *-ի-* ածանցի, օրինակ՝ Երեբու-Երեբունիի, Կեխու-Կեխունիի, Կելիկու-Կելիկուիի փոխարեն (*Պյոտրովսկի Բ. Ванское царство*, էջ 34): Ելնելով ասվածից՝ կարելի եզրակացնել, որ Երիախի անվան Երիա-ի ուշ ձևը, ստանալով *-նի* ածանցը, Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի արձանագրությունում հանդես է գալիս Երիանի ձևով:

Ռուսախինիլիից (Վանի հյուսիսարևելյան արվարձան՝ Թուփրաք-կալե) հայտնի Ռուսա II-ի սեպագիր արյուսակում խոսվում է Իշկուգուլիսի երկրի մասին (*ԿՄԿԻ*/412, *СТУ IV*, Tk-1 Ro): Արյուսակը հայտնաբերվել է Լեման-Յաուպտի և Բելքի կողմից (*Երենյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 93): Այս տեքստին օրգանապես կապված են Բաս-

տամից հայտնի *ԿՄԿԻ*- 412a սեպագիր արյուսակի տեքստն ու Այանիսից հայտնի *ԿՄԿԻ*- 412b սեպագիր արձանագրությունը, որում Ռուսա II-ը պատմում է Ռուսախինիլի քաղաքի հիմնադրման մասին: Իշկուգուլու-Իշկուգուլիսին, լինելով պատմական Շիրակի մասը, հավանաբար Ք.ա. VIII-VI դդ. Լուշա երկրի մասն է կազմել (Թուփրաք-կալեի արյուսակի բովանդակությունից հայտնի Շագա Իշկուգուլիսցու մասին տե՛ս *Երենյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 93): Այժմ բերում ենք Ռուսա II-ի (Ք.ա. 685-645 թթ.) սեպագիր արյուսակի տեքստը՝ Ն.Յարությունյանի թարգմանությամբ: «Այն տարի, երբ Արգիշտորդի Ռուսայի քաղաքից, Շագա՝ դունուքարա Իշկուգուլիսցին եկավ Մանա երկիրը¹¹ Ակավայի տեղը, այն ժամանակ, երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Ռուսախինիլիում սրբավայրի դիմացը Կիլբանի երկրի»:

Ճիշտ է 4-6-րդ տողերը թարգմանել. «...այն ժամանակ երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Կիլբանի մոտի Ռուսախինիլիում, տաճարում կար...», որից հետո թվարկվում է ծառայողների, պահակազորի, ներքինիների, պատանիների, ազնվականների քանակը: Յենց այստեղ է, որ իմաստային առումով օգնության են գալիս Բաստամից հայտնի 412a սեպագիր արյուսակն ու Այանիսի արձանագրությունը: Այանիսի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ արքան հզոր գործեր է արել Եյդուրու լեռան առջև, հիմնադրել է հոյակապ ամրոց, որը կառուցվել է ամայի անառիկ ժայռի վրա (1-7 տողեր), խաղողի այգի և մրգատու այգի է արքան տնկել և նոր քաղաք այստեղ կառուցել, մեծ քաջագործություններ արել և տվել նրան անուն Ռուսախինիլի (8-11 տողեր): Այս արձանագրությունից մենք իմանում ենք Ուրարտուի քաղաքական և տնտեսական կյանքում Ռուսախինիլիի կարևորության մասին: Բաստամի սեպագիր արյուսակից տեղեկանում ենք, որ այն տարի, երբ Ռուսան կառուցել է Ռուսախինիլին, որը գտնվել է Կիլբանի երկրի սրբավայրի առջև, արձակվել են կամ ընդունվել են այս որոշումները՝ կապված Ալավանի երկրի՝ Ռուսայի փոքր քաղաքի հետ: 412a 1-3 տողերում ասված է. «Այն տարի, երբ Արգիշտորդի Ռուսան, գահը հաստատեց Ռուսախինիլի քաղաքում՝ Կիլբանի երկրի առջև: Այս կավե արյուսակը (արյուսակները) (*ԿՄԿԻ*/412a, ծան. 4, 9) ...ատաղձագործներ: Որոշումները Ռուսայի փոքր քաղաքի Ալավանի երկրի»:

¹⁰ «մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի», *ԴԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 184:

¹¹ Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորումներն ու դրանց տեղադրությունը տարածաշրջանում, *Գրեյան Ե.*, էջ 153-172:

Ի. Դյակոնովը Թուփրաք-կալեի սեպագիր աղյուսակը համարում է յուրօրինակ և եզակի փաստաթուղթ, որում թվագրությունը կատարվում է ըստ տարվա կարևորագույն դեպքերի, ինչը հակասում է ասորեստանյան անվանադիրների (էպոնիմ) և ըստ եգիպտական ու խեթական արքաների կառավարման տարիների հիման վրա կատարված թվագրմանը: Այս գրելաձևը պահպանվել է մինչև Բաբելական հին թագավորության վերջը (*ՄՊԱ*, էջ 23-24, ծան. 28) և Ք.ա. XVI դ. հետո առաջին անգամ է հանդիպում Ռուսա II-ի՝ Թուփրաք-կալեից հայտնի սեպագիր աղյուսակում: Եթե նման գրելաձևը պատահական չէ, ապա երբևէ կգտնվի դեպքերի այն սեպագիր ցուցակը, ըստ որի տարվում էր թվագրությունը՝ ժամանակագրական սանդղակը Ուրարտուում (*ՄՊԱ*, էջ 23-24, ծան. 28): Խորհրդյան և Սարղուրյան տարեգրություններում ժամանակագրությունը «զլխավոր հռչակագրում» տարվում է ըստ յուրաքանչյուր տարի կատարված արշավանքների համառոտ նկարագրության, և հնարավոր է, որ այն տարիներին, երբ արշավանքներ չեն եղել, ժամանակագրությունը տարվել է ըստ այդ տարում տեղի ունեցած կարևորագույն այլ դեպքերի (*ՄՊԱ*, էջ 23-24, ծան. 28): Նման գրելաձևը պատահական չէ, այլ շարունակական է, ինչպես և մտածում էր Ի. Դյակոնովը: Բաստամի 412a սեպագիր աղյուսակը երկրորդն է, որտեղ այն տարում, երբ աղյուսակը գրվել էր, կարևոր իրադարձությունն այն էր, որ արքան գահը տեղափոխել էր Ռուսասխիմիլի: Ըստ Ա. Զմայակյանի և Լ. Սիմոնյանի նման ժամանակագրությունը ժողովրդական տոմարի դրսևորում է և հաճախ է հանդիպում արձանագրություններում (*Զմայակյան Ա., Սիմոնյան Լ.*, էջ 202-203):

Նախընտրելի է Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Դյակոնովի առաջարկած թարգմանությունը: Համաձայն դրա՝ «Կիլբանի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսասխիմիլի էին վերաբնակեցրել Խալդ տիրակալին» (*ՄՊԱ*, ծան. 28):

Կիլբանի երկրի դիմաց գտնվող սրբարանից դեպի Ռուսասխիմիլի (Թուփրաք-կալե) Խալդի աստծո արձանի վերադարձման (բառացի «*թագավոր Խալդիի վերաբնակեցման*») փաստի մասին, և այս իրադարձության համատեքստում կրկին հիշատակվում է Իշկուգուլիսի երկիրը: Սեպագիր տեքստը հաղորդում է նաև նրա թագավորի անունը և մատնանշում, որ վերջինս, հավանաբար վերոհիշյալ դեպքերի կապակցությամբ, գնացել է Մամա երկիրը և զբաղեցրել ոմն Աքայայի տեղը (պաշտոնը կամ գահը): Խիստ ուշագրավ այս հաղորդումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շիրակի հյուսիսում տեղավորված Իշկուգուլու-Իշկուգուլիսի

երկիրը տևական ժամանակահատվածում Վանի թագավորության կրոնաքաղաքական ձեռնարկումների անմիջական մասնակիցն է եղել (*Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...*, էջ 17):

Կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այս իրադարձություններից զատ՝ ուրարտագիտության մեջ լուրջ քննարկումների են արժանացել Իշկուգուլիսի երկրի և նրա տիրակալի անվանումները (*ԿՅԿԻ/412, Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...*, էջ 17-18): Ֆ. Քյոնիցը տեքստի այդ տողը վերծանում է. «...Շագաթարային, Իշկուգուլու երկրի մարդուն...» ձևով, Գ. Մելիքիշվիլին սկզբում տալիս է «Շագաթարան Իշկուգուլիսիի արքան...», ապա «Շագան Իշկուգուլցու ավագ որդին...» ընթերցումները, Ի. Դյակոնովը կարդում է «Շագան, ավագ որդին Իշկուգուլյան արքայի...», Գ. Կարազյոզյանը՝ «Շագայորդին հզոր՝ արքան Իշկուգուլու-ուլխե /ցեղի/ ...»: Ն. Հարությունյանը վերծանում է այսպես. «/2/ Շագան որդին ավագ, /երկրի/ Իշկուգուլիսի /3/ եկավ /երկիր/ Մամա...»: Այս տարբերությունները, ըստ Ա. Փիլիպոսյանի, հիմնականում կապված են Իշկուգուլիսի տիրակալի անունը ներկայացնող սեպախմբի երրորդ նշանի «*aš*» կամ «*DUMU*» ընթերցման հետ (*Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...*, էջ 17-18): Ի. Դյակոնովը և նրան հետևողները կարծում են, որ այն ավելի նման է «*DUMU*»՝ «որդի», գաղափարագրին և ժխտում են «Շագաթարա» ընթերցումը (*ՄՊԱ*, էջ 24, ծան. 28): Այս ենթադրությունը ամրակայելու համար Իշկուգուլու-Իշկուգուլիսի երկրանվան և նրա տիրակալի անձնանվան սկզբնամասում առանձնացվող «Իշկի/ու-» և «Շագա» հատվածները ներկայացվել են որպես սկյութներին (վերջիններիս երկիրը ասորեստանյան սեպագիր տեքստերում հիշատակվում է «*Iškuza*» կամ «*Ašguza*») և սակերին (շագա-սա-կասակ, որից էլ՝ Շակաշեն, Սիսիական) առնչվող ցեղանուններ: Գ. Կարազյոզյանը Իշկուգու-ուլխե ցեղի հզոր Շագայորդի արքային համադրել է Մովսես Խորենացու Կայակ-Սկայորդի-Պարույր անձնանվանական շարքի հետ (*Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...*, էջ 18): Ըստ Ա. Փիլիպոսյանի դիտարկումների՝ վիճելի սեպանշանների մեջ առավել ընդունելի է «*aš*» ընթերցումը: Նա սալիկի երկրորդ տողը ընթերցում է «*Ša-ga-aš-tar-a LUGAL IŠ-qu-gu-ul-hi-e*»՝ «Շագա-Աշթարան՝ արքան Իշկուգուլյան» ձևով և մեկնաբանում, որ արքայի անունը կազմված է երկու կից անձնանուններից՝ «Շագա» և «Աշթարա»: Ա. Փիլիպոսյանը անձնանվան երկրորդ բաղադրիչի մեջ տեսնում է Իշթար դիցուհու անունը: «Շագա» բաղադրիչը՝ որպես անձնանուն, դարձյալ վկայված է Ք.ա. III-II հազարամյակների մերձավորարևելյան արձանագրություններում, թերևս հնդեվրոպական «*sak'»

«աստվածների կամքն իմացող» բառարմատի հետ կապվող և դարձյալ երկմաս անձնանուններով կազմված հատուկ անունների բաղադրիչ է: Այս ամենի հիման վրա ուսումնասիրողը «Շագա-Աշթարա (Շագա-Իշթար)» ընթերցումը թարգմանում է «*Իշթարի աստվածային կամքն իմացող-ավետող*»: Չվիճարկելով Իշկիզու-Իշկուզուլի երկրանվան «Իշկի/ու» հատվածի Աշգուզա-Իշկուզայի հետ ենթադրվելիք կապը՝ Ա. Փիլիպոսյանը բացառում է «Շագա-Աշթարա» անվան առնչությունը «սկյութ» կամ «սակ» ցեղանուններին: Շագա-Աշթարայի հայրենիքը՝ Շիրակի մասը կազմող Իշկիզու-Իշկուզուլի երկիրը, ուրարտական արձանագրություններում միշտ հիշատակվում է կրոնաքաղաքական խիստ ուշագրավ ընդհարումների կապակցությամբ:

Շիրակի մասին կարևոր մի տեղեկություն է պահպանվում նաև ասուրաբաբելոնյան աղբյուրներում: Դա Ուրարտուում գտնվող ասորեստանյան հետախույզ Աշուրիսուայի գեկույզն է Սարգոն II-ին (*ABINUY 50.11, Lanfranchi G... /92*), որտեղ հիշատակվում է Գամիռա երկիրը, իսկ Գամիրան կիներների բնակության վայրն էր: Արձանագրության 1-4 տողերում Աշուրիսուան ողջույններ է հղում տիրոջը՝ Սարգոնին: Այս տողերից մենք իմանում ենք, որ նա Սարգոնի ենթակամներից է, բառացի՝ «քո ստրուկը Աշուրիսուան», որն անհանգստանում է տիրոջ՝ արքայի բարեկեցության, խաղաղության, տիրոջ՝ արքայի երկրի և խալժու քաղաքի բարեկեցության համար: 5-6 տողերից իմանում ենք, որ, Գուրիանիա երկիրը և Նագիու երկիրը Ուրարտու և Գամիրա երկրի միջև են գտնվում: Նագիու երկիրը Ա.Երեմյանը նույնացնում է Նիզ գավառի հետ (*Երեմյան Ա., Կիսերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 91, ծան. 6):

Ի.Դյակոնովը ^{Amé}na-gi-ն-ն կարդում է մարզ (*ABINUY 50.11*): Դա՝ Գամիրան հարկ է տալիս ուրարտական արքային (տող 7): Եթե հիմք ընդունենք Երեմյանի առաջադրած կարծիքը, որ Նագիուն երկրի անվանում է, այլ ոչ թե «մարզ» հասարակ անուն «երկիր» ցուցիչով, ինչպես կարծում է Ի.Դյակոնովը, հետևաբար Գամիրայի հետ Ուրարտուին հարկատու պիտի լիներ նաև Գուրիանիա երկիրը: Ա.Երեմյանը Գուրիանիան նույնացնում է Կուլիանիի կամ Կուրիանիի հետ: Ապա Աշուրիսուան գրում, որ ուրարտական արքան [Ռուսա I-ինը] արշավել է Գամիրայի դեմ (տող 8-9) ու պարտություն կրել (տող 10-11), որից հետո բոլոր մարդկանց, որոնք այնտեղից էին (տող 12) քշել է դեպի Գուրիանի: 13-14 տողերում, որոնցից 13-րդ թերի է, հետախույզը պատմում է այս տեղահանված մարդկանց մասին, որոնցից ոմանց արքան տարել էր, մյուսներին բռնել, գե-

րեվարել¹², և հետո Ուրարտուի արքան փախել է իր թշնամիներից¹³ (տող 15): Չեկույցի հետետագա տողերում Աշուրիսուան հավանաբար պատմում է Ռուսա I-ի արշավանքից առաջ տեղի ունեցած դեպքերի մասին Դ: Ցավոք թերի են 17-18 տողերը, և մենք այդ մասին կռահում ենք զեկույցի հակառակ կողմի վրա գրված ևս 16 տողերից, որոնք մասամբ նույնպես թերի են: Այսպես 3-րդ տողը պարունակում է 8000 զինվորների Դ/ մասին տեղեկությունը, հաջորդ տողում նշվում է ծյան առկայության մասին (տող 4), ապա ուրարտական կառավարիչների մասին, ովքեր ապստամբելով արշավել էին ուրարտական արքայի դեմ (տող 5-6), կարելի է եզրակացնել, որ այս մարզերի կառավարիչները գործել են ի շահ խալժու քաղաքի և հետախույզի տիրոջ՝ Սարգոնի: Դժվար է ասել՝ որոշակի պայմանավորվածություն ունեցել են նրանք հետախույզի հետ, թե ապստամբել են հետախույզի դրոմամբ, բայց չիմանալով, որ նա գործում է ի շահ Ասորեստանի (տող 7-10): Ապա Աշուրիսուան գրում է, որ դեպի ուրարտացիների Դ/ թիկունք է ուղարկել սուրհանդակների, որոնք հասնելով մինչև թիկունքը լուր են բերել ինչոր զոհի¹⁴ (?) և ուրարտական արքայի մասին (11-14 տողեր), այն մասին, որ Ռուսան Տուրուչպայում է՝ Տուչպա մայրաքաղաքում (15-16 տողեր):

Այսպիսով, Շիրակի մասը կազմող Երիախի երկիրը և նրան հարևան մյուս երկրները բիայնական սեպագիր աղբյուրներում բավական հաճախ են հիշատակվում: Ըստ սեպագիր աղբյուրների ուսումնասիրության՝ կարելի է պատկերացում կազմել հյուսիսային ծայրագավառի քաղաքական պատմության, վարչական բաժանման, էթնիկ կազմի, տնտեսության, բնակչության խտության, կրոնի ու պաշտամունքի և նյութական մշակույթի մասին: Սեպագիր և մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները համալրվում են հնագիտական հուշարձանների պեղումներով: Ուրարտական արձանագրությունների ամբողջական տեքստերը և տեքստերի թարգմանությունները բերված են հավելվածում:

¹² Հավանաբար արքան կազմակերպել է էթնիկ տեղաշարժեր Դ/:

¹³ Ի.Դյակոնովը կարդում է [...] ^{Amé}na-s[...?] (?), և ենթադրում, որ խոսքը մասնագիտության կամ ցեղանվան մասին է, *ABINUY, 50.11*:

¹⁴ Աշուրիսուան մյուս զեկույցներում գրում է Ռուսա I-ի որդու՝ թագաժառանգ Մելարտուայի գահընկեցության և սպանության մասին, *ԴժՊ քրեստոմատիա, թիվ 16*, էջ 128-129:

Վանոտոսայան արձանագրությունները
պատմական Շիրակի մասին

Արգիշտի I, Խորխորյան տարեգրություն, սյունակ I YKH-127 I, KYKH

173 I, CTU I, A8-3 I:

- x+1. [mAr-giš-ti-še] a-li-e i-ni [e-di]-ni-e a-zi-i-bi-e
2. i-na-a-l-n[i] te-ra-[i-e] m]Ar-giš-ti-še a-li-e
3. hu-ti-[a-di] Գ]al-di-e, -[di E]N-di Գ]IM-di Գ]UTU-di
4. a-lu-ú-si-ni-[ni] al-su-ú; -i-ši-ni a-li-i-a-ba-a-di
5. i-ku-ka-a-ni MU ևi-[šd]-ha-ni LU]hu-ra-di-ni-li ú-e-li-du-bi
6. uš-ta-di Ծ]I-a-ú-e-ji-ni-e-di LUGÁL Ծ]I-a-ú-e-ji LUGÁL-nu du-ú-bi
7. ha-ú-bi KUR]še-ri-i-a-zi URU]MES GIBL-bi É.GAL]MES Խar-Խar-šú-bi ku-թe-a-di
8. pa-ri] U]KUR]Pu-ti-e sal-ma-at-Խi KUR]Bi-a-ni KUR]Hu-šá-ni 'a-al-du-bi an-da-ni KUR]Tar-i-ú-ni
9. uš-ta-a-di KUR]Za-ba-a-Խa-a-e-ú-e e-di-i-a Խa-a-ú-bi KUR]Za-ba-a-Խa-a-e-ši-i-li
10. ku-թe-a-di pa-a-ri-e URU]Ú-zi-na-bi-lar-na-a pa-ri ևAD]Si-ri-mu-tar-a ևAD]ba-ba-ni
11. an-da-ni URU]Ma-qa-al-tú-ni KUR]I-ga-ni-ni 'a-al-du-bi ši-a-di ԾE-ri-a-Խi-ni-ni-e KUR-ni-e-di
12. uš-ta-di KUR]A-bu -ni-i-e-di Խa-ú-bi URU]Ú-ri-e-i-ú-ni URU LUGÁL-nu-si URU]Ú-i-թe-ru-Խi-ni-i
13. X LIM IX LIM II ME LV ár -še X LIM I ME XL LU]ZAB]MES ևe-e-Խi-e-ri-e XX LIM III LIM II ME LXXX ևAL]ú-e-di-i-a-ni
14. PAP V a-ti-bi II LIM VI ME LXXV LU]ta-ar-իšú]a-ni MU a-li-ki za-ևš-gu-bi a-li-ki ևe-Խi-e-ri a-gu-bi
15. I LIM I ME IV ANŠU.KUR.RA]MES pa-ru-bi XXX LIM V LIM XV GU]pa-Խi-ni X a-ti-bi I LIM VIII ME XXIX ևDU]ú-ú-ևe]MES
16. mAr-giš-ti-še a-li-e Գ]al-di-a ևš-ti-ni-e i-[n]a-ni-l[i] ar-ni-ú-ևi-ni-li I MU za-du-bi
17. Գ]al-di-i-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ևú-ri-e ka-ru-ni ԾA-bi-li-i-a-ni-e-Խi KUR]e-ba-ni-e
18. KUR]A-ni-ևš-ti-թe? -er-ga -e ԾQu-ár -za-ni-i-ni ԾUl-tú-za-i-ni KUR-ni-e te-qu-a-li mAr-giš-ti-ka-i
19. Գ]al-di-i ku-ru-ni Գ]al-di-ni ևú-ri-i ku-ru-ni Գ]al-di-i-ni-ni al-su-ú-i-ևi-ni
20. uš-ta-bi mAr-gi-ևš-ti-i-ni ԾMe-nu-ú-a-Խi Գ]al-di-i-ni ú-lu-[uš-ta]-a-i-bi
21. mAr-giš-ti-še [a]-li-e Խa-ú-bi KUR]E-t[i]-ú-ni-ni ku-թe-a-[d]i pa-ri-e KUR]I[š]-qi-gu-lu] -ú-e
22. pa-ri ԾÚ-du-ri KUR]E-ti-ú-Խi-ni 'a-ևe ևAL]ju-tú pa-ru-bi
23. hu-ti-a-di Գ]al-di-e-di EN-[di] Գ]IM-di Գ]UTU-di a-lu-si -ni-ni al-[su-i-ևi-ni]
24. a-li-a-ba-a-di i-ku-ka-a-ni [ևš]-[a]-li-e uš-ta-a-di KUR]Ú-me[?] -lu -[e-di]
25. Խa-a-ú-bi KUR]Ur-ja-ni KUR]թe-er-[u?] -bi Խa-a-ú-bi ԾMu-ru-zu [.....]
26. ga[?] -ri-ni qar-bi a-gu-nu-ni ma-[nu] gu-nu-ևš-a Խa-ú-bi 'a-ևe ևAL]ju-tú pa-ru-bi]
27. [hu]-a-ú-bi URU]Ú-ba-a-ru-gi-il-du-ú; -[ni URU] LUGÁL-nu-[si]
28. [ku-թe-a-di pa-ri KUR]Ku -[.....]-ru-pi-ra pa-ri KUR]Tar-ra-[ba?]
29. [uš-ta-d]i URU]d-k[u]-a-ú-ni-e-di ևA]a-l[a? ...]
30. 'a-ևe ևAL]ú-e-di-a-[ni ևš-ti-ni-ni pa-ru-bi]
31. Խa-a-ú-bi KUR]ir-ki-[ú-ni ...]
32. ku-ú-թe-a-d[i pa-ri ...]
33. uš-ta-di KUR]Ar-tar-mu-[e-di]
34. gu-nu-ևi-ni-i-e su-[ú-i-du-lu-ú-bi]
35. URU]MES [Խar-Խar-šú-bi]
36. ku-թe-a-[di pa-ri ...]
37. pa-a-ri [...]
38. VIII[?] [LIM ár-ևe]MES
39. XI LIM [..... ևAL]ú-e-di-a-ni

40. PAP XX LIM II ME LXXIX LU]UKU]MES MU
41. a-li-ki za-ևš-gu-bi
42. a-li-ki ևe-Խi-ri
43. a-gu-bi-e

(x+1-2) Արգիշտին ասում է. -Սա աստվածային օրենքի (?) համար է դրված:

Արգիշտին ասում է. (3) -Աղաչեցի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվի-նիին, (4) Իշխանական մեծությամբ, որի վերևում (լսում էին ինձ աստվածները):

(5) Այդ նույն տարում երրորդ անգամ¹⁵ զինվորներ գնդեցի, (6) արշավեցի Դիաուլսի (ցեղի) վրա: Արքային Դիաուլսի (ցեղի) կպատակեցրի (?), (7) գրավեցի Շերիազի (երկիրը), քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի (8) մինչև Բուբի (քաղաքը): Բուն (?) Բիանի, (և) Խուլանի (երկրները), անջատեցի (?) ամբողջը (?) Թարիունի (երկրից):

(9) Արշավեցի Ջաբախա (երկրի) վրա, գրավեցի Ջաբախա (երկրի) գավառը (?): (10) Կտրում էի մինչև Ուզինաբիթարնա (քաղաքը), մինչև Սիրիսուբարա լեռը: (11) Ամբողջը (?) Մակաթունի (քաղաքը) Իգանի (երկրից) անջատեցի (?): Ելա Երիախի երկրի վրա:

(12) Արշավեցի Աբունի (երկրի) վրա, գրավեցի Ուրեյունի քաղաքն արքայական Վիտերուլսի (երկրի):

(13) 19225 պատանի (քջեցի), 10140 զինվոր երիտասարդ, 23280 ստրկուհի (?), (14) ընդամենը 52675 մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց ողջ տարա:

(15) 1104 ձի քջեցի, 35015 խոշոր եղջերավոր անասուն, 101829 զխար:

(16) Արգիշտին ասում է. -Խալդիի փոխարեն (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

(17) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) ենթարկեց Աբիլխանի(խի) (ցեղի) երկիրը, (18) Անիշեբեգա (երկիրը), Կուարգանի (ցեղի) (երկիրը), Ութուգահինի (ցեղի) (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: (19) Խալդին իմ զորեղ է, Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ է: Խալդյան մեծությամբ (20) արշավեց Արգիշտի Մինուայորդին: Խալդին առաջնորդում (?) էր (նրան):

¹⁵ Ըստ KYKH-ի «կրկին»:

(21) Արգիշտիհն ասում է. -Գրավեցի էթիուհի (երկիրը), հասա մինչև Իշկիզուլու (?) (երկիրը), (22) մինչև Ուդուրի (ցեղը) էթիուխի (երկրի), մարդ, կին քչեցի:

(23) Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվիմիին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում (24) (լսում էին ինձ աստվածները)¹⁶: Նույն տարում արշավեցի Ումեուհի (?) (երկրի) վրա, (25) գրավեցի Ուրյա(հի) (երկիրը), երկիրը Տերտուրի (?) (երկիրը), նվաճեցի Մուրուզու (ցեղի) (երկիրը): (26) «Մարե»-ական¹⁷ ժայռը (?), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, մարդ, կին քչեցի: (27) Գրավեցի Ուբարուգիլու(հի) քաղաքն արքայական (երկրի) [...]: (28) Կտրում էի մինչև (երկիրը) Քուրուփիրա (երկիրը), մինչև Թարր(ա)բա (երկիրը) [...]:

(29) Արշավեցի, վերադարձա զորությամբ Իդրուաուհի (երկրի) վրա (...), (30) Մարդ, կին այստեղից քչեցի, (31) նվաճեցի (երկիրը) Իդրուաուհի, (32) հասա մինչև... (33) Գնացի (երկիրը) Արտարմու, (34) զորքը ետ շարտեցի, (35) քաղաքները ավերեցի, (36) Կտրում էի մինչև [...], (37) մինչև [...]:

(38) 8 հազար (?) [...] պատանի, (39) 11 հազար [...] կին, (40) ընդամենը 20279 մարդ (մեկ) տարում: (41) Ոմանց սպանեցի, (42) ոմանց ողջ (43) տարա:

Արգիշտի I, Խորխորյան տարեգրություն II սյունակ YKH-127 II, KYKH 173 II, CTU I, A8-3 II:

1. I LIM II M[E] LXXX [... ANŠU.KUR.RA^{MES} pa-ru-bi ... GUD^{pa}-hi-ni^{MES}
2. XII a-ti-bi VI LI[M] ... UDU^{šú-še}^{MES} mAr-giš-ti-še a-li-e]
3. dHal-di-a iš-t[i-ni-e] i¹]-[na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-d]u -bi
4. mAr-gi-iš -ti-ni [LUGÁL] DAN.[NU LUGÁL al-su-i-ni a-lu-si URU^{tu}-uš-pa-e] URU-[e]

(1) 1280[...] ձի քչեցի, [...] խոշոր եղջերավոր անասուն, (2) 126 հազար [...] ոչխար:

Արգիշտիհն ասում է. (3) -Խալդիի համար (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: (4) Արգիշտիհն արքա (t) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), իշխանը Տուշպա քաղաքի:

Արգիշտի I, Խորխորյան տարեգրություն, սյունակ V YKH-127 V, KYKH 173 V, CTU I, A8-3 V:

33. dHal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e GID^{šú-ri-i}[e]
34. ka-ru-ni KUR^{Ma-na-ni} KUR-ni-e ka-ru-ni KUR^{E-ti-ú-ni}
35. te-e-qu-ú-a-li-e mAr-gi-iš-ti-i-ka-a-[i]
36. dHal-di-i ku-ru-ni d[Hal-d]i-ni-ni al-su-i-ši-[ni]
37. mAr-gi-iš-ti-še mMe-n[u]-a-hi-ni-e-še a-li-[e]
38. uš-ta-di KUR^{Ma-na-i-d[i]} KUR-ni a-tú-bi URU^{MES} GIB[IL]-[bi]
39. URU^{Ši-me} -ri-ja-di-ri-ni URU LUGÁL-nu-si a-gu-nu-ni [ma-nu]
40. gu-nu-šá-a ja-ú-bi 'a-še SAL^{lu-tú} iš-ti-ni-ni pa-[ru-bi]
41. mAr-giš-ti-še a-li-e ja-šú-bi KUR^{E-ti-ú-ni}[ni]
42. URU^{Ar-di-ni-e-i} šš-ti-ú-zi ir-bi-la-[ni]
43. i-ku-ka-ni MU ší-šú-ja-ni LU^{A.SI}^{MES} ú-e-li-du-[bi]
44. hu-ti-a-di dHal-di-e-di EN-di dIM-di dUTU-[di]
45. DINGIR^{MES} -šš-te (KUR^{Bi-a-i-na-a} -šš-te a-lu-si-i -ni-[ni]
46. al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-di ja-ši-al-me DINGIR^{MES}
47. uš-ta-di KUR^{E-ti-ú-ni-i-e-di} ja-a-ú]-[bi]
48. mE-ri-a-hi KUR-ni-e mKa-tar-za-a-e KUR-[ni-e]
49. ku-tè-i-a-di pa-a-ri-e KUR^{Iš-qi-gu-lu-ú}
50. 'a-še SAL^{lu-tú} ší-ú-bi KUR^{Bi-i-a-i-na-a}-[i-di]
51. mAr-giš-ti-šše a]-li-e dHal-di-[ni-ni al-su-i-ši-ni]
52. uš-ta-a-di KUR^{Ú-i-tè-ru-[hi-ni]-e-[i]}
53. KUR^{[e-ba-ni-e-di KUR]-ni a-tú-bi URU^{MES} [GIB[IL]-bi}
54. ['a-še SAL^{lu-tú} iš-ti-ni-ni ší]-ú-bi²² URU^{A-me-gu(?)}-[...]
55. [... KUR^{Ú-i-tè-ru-[hi}]
56. a-še(?) [...]-nu-ni [... ár-še^{MES}?] na-[hu-bi?]
57. DUB-[te te]-ru-[ú]-bi [...]
58. pi-[i]-ni [...] ú [...] ri [... URU]
59. LUGÁL-nu-si [...] me-e-i [...]
60. bi-du-ú]-[a-še] li a [...]
61. [...]
62. [...] me(?) e ni [...]
63. [...]
64. [... M¹^{ES} e(?) [...]
65. [a-li-ki za-šš-gu-bi a]-li-ki še-hi-ri [a-gu-bi]
66. I LIM II IME ... ANŠU.KUR.RA^{MES} XX LIM IX LIM

¹⁶ Ըստ ԴժՊ քրեատոմատիայի հ. 1, էջ 162:
¹⁷ Ըստ KYKH-ի «ամրոցը (?) ժայռի վրա (?) ամրացված էր»...

V ME IV [^{GUD}pa-ḫi-ni]

67. VI a-ti-[bi] ^{UDU}šú-še^{MES} pa-[ru-bi]
 68. ^mAr-giš-[ti-še a-li]-e ^{ld}Ḫal-di-a iš-[ti-ni-e]
 69. i-na-ni-li [ar]-ni-ú-ši-[ni]-li I MU za-[du-bi]

(33) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) (34) ենթարկեց Մանա երկիրը, ենթարկեց Էթիունի (երկիրը), (35) զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև :

(36) Խալդին իմ զորեղ (է) : Խալդյան մեծությամբ (37) Արգիշտի Մինուայորդին ասում է. (38) -Արշավեցի Մանա (երկրի) վրա, երկիրը կերա (յուրացրի), քաղաքները այրեցի : (39) Շիմերիխադիի քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, (40) կռվում գրավեցի, մարդ, կին այստեղից քշեցի : (41) Արգիշտին ասում է. - Լսեցի, (որ) Էթիունի (երկիրը), (42) Արդինի (քաղաքի) «աշտիուզին» հափշտակել է : (43) Յենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ (?) զորք գնդեցի : (44) Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին և (45) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի) : Իշխանական (46) մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները :

(47) Արշավեցի Էթիունի (երկրի) վրա, գրավեցի (48) Էրիախի (ցեղի) երկիրը, Քաթարգա (ցեղի) երկիրը, (49) կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը) : (50) Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը) :

(51) Արգիշտին ասում է. - Խալդյան մեծությամբ (52) արշավեցի Ուխտերուխի (53) (երկրի) վրա, երկիրը կերա (յուրացրի), քաղաքները այրեցի : (54) Մարդ, կին այստեղից հանեցի : (55)¹⁸ Ամեգու քաղաքն արքայական Ուխտերուխի (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի : (56) Երբ (?)..., պատանհներին(?) (ես) տարա : (57) Արծանագրություն դրեցի [...] : (58) տակ [...], (59) քաղաք արքայական, [...] (60) Վերադարձին [...] : (61-64)... (65) Ոմանց սպանեցի, ոմանց ողջ տարա :

(66) 1200 [...] ծի, 29504 խոշոր եղջերավոր անասուն, (67) 60 հազար [...] ոչխարի քշեցի :

(68) Արգիշտին ասում է : Խալդիի համար (?) (69) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի :

Արգիշտի I, Վան, YKH-128 B1, KYKH 174 B1, CTU I, A8-2 Vo:

27. [dḪ]al-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{GIŠ}šú-ri-i-e'
 28. [ka]-ru-ú-ni ^{KUR}E-ti-ú-ni-ni te-e-qu-ú-ni
 29. [m]A-r-gi-iš-ti-i-ka-i dḪal-di-i ku-ru-ni
 30. [dḪal]-di-ni ^{GIŠ}šú-ri-i ku-ru-ni dḪal-di-ni-ni
 31. [uš-m]a -a-ši-ni uš-ta-a-bi mAr-gi-iš-ti-ni
 32. [mMe-n]u-ú-a-ḫi ú-lu-uš-ta-i-bi dḪal-di-ni
 33. [m]A-r-gi-iš-ti-še a-li-e a-li-e-li LUGÁL^{MES}
 34. [a]r-nu-i-a-li mDi-a-ú-ḫi-ni-e ši-ši-ni MU
 35. [ḫa]-ú-bi ^{KUR}Lu-šá-e KUR-ni-e ^{KUR}Ka-tar-za-e KUR-ni-e'
 36. [m]i [E-ri-a-ḫi KUR-ni-e ^{KUR}Gu-lu-ta-a-ḫi ḫa-ú-[bi]
 37. [KUR]rú -i-ṭè-e-ru-ḫi-i-ni-e-i ^{KUR}e-ba-ṭa-ni
 38. [ku-ṭu]-bi pa-ri ^{KUR}A-bu-ni-i-e LUGÁL ^{KUR}Lu-šá-ṭa-e'
 39. [ú-e] -di-a-du-bi ^{KUR}I-ga-a-e bu-ra áš-[tú-bi]
 40. [e-er-š]i-du-bi e-si me-še mAr-gi-iš-ti-e a-[ru-ni]

(27) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (28) ենթարկեց Էթիունի (երկիրը), զգետնեց (29) Արգիշտիի առջև : Խալդին զորեղ է, (30) Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ (է) : Խալդյան (31) զորությամբ արշավեց Արգիշտին, (32) Մինուայորդին, Խալդին առաջնորդում էր (?) «նրան» :

(33) Արգիշտին ասում է. - Արքաները, որոնք (34) եկան օգնության Դիաուխիի (արքային) երեք (?) տարի (անընդմեջ), (35) նվաճեցի (ես) Լուշա երկիրը, Քաթարգա երկիրը, (36) երկիրը Էրիախի (ցեղի), Գուլուբախի (երկիրը), գրավեցի (37) Ուխտերուխի երկիրը, (38) հասա Արունի (երկիրը), Լուշա (երկրի) արքային (39) ամործատեցի, Իգանի (երկրի) (արքային) ստրկացրի, (40) թողեցի տեղում, հարկ Արգիշտի (արքային) (նա) տվեց :

¹⁸ Ըստ ՉԺՊ քրեստոմատիայի հ. 1, էջ 168:

1. [dHjal-di-ni uš-ta]-bi ma-si-ni šú-ri ka-ru-ni ^{KUR}Tar-i-ú-ni KUR(!) ka-r[u-ni]
2. [^{KUR}..... t]e-qu-ni ^mAr-gi-iš-ti-i-ka-i dHjal-di ku-ru-ni
3. [dHjal-di-ni šú-ri ku-ru-ni] uš-ta-bi ^mAr-gi-iš-ti-ni ^mMe-nu-a-ḫi ú-lu-[uš-ta -bi]
4. [dHjal-di-ni] ^mAr-gi-iš-ti-še a-li ḫa-ú-bi ^{KUR}Tar-a-i-ú-ši-li a-šá-a-[di]
5. [i-ni ḫa-a-ri]-ni-e ku-ṭè-a-di pa-ri ^{KUR}ḫu-šá-ú-e pa-ri ^{KUR}Bi-i-a-ú-e ši-a-[di]
6. [^{KUR}Aš-qa-la-ši-e-di dHjal-di-ni-ni ba-ú-ši-ni ^mAr-gi-iš-ti-še a-[li-e]
7. [LUGÁL ^m] Di-ja-ú-e-ḫi a(?) -ri-bi e-ri-da-bi ka-i-u-ki ^{URU}A-ḫu-ri-a a-su-[ni]
8. [gu-nu-ši-ni] su-ú-i-du-lu-bi za-[šš-gu-bi?] ^{URU}Qa-[.....]-ú-ni a-su-ni za-[du-bi LÚ-tú-ḫi?]
9. [iš-t]i-ni LXX LIM II LIM LXXX á(r!) -še VII LIM [^UÚKU^{MEŠ}] XI [LIM? ... a-li]-ki za-š[š-gu-bi]
10. [a]-li-ki T^{MEŠ} [a-gu-bi] VI É.GAL^{MEŠ} [ḫar-ḫar-šú-ú-bi] L [URU^{MEŠ}] a-ma-áš-tú-b[i]
11. ^mAr-gi-iš-ti-ni [^mMe-n]u-[a-ḫi LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a]-n[a]-e a-lu-si ^{URU}Tu-uš-p[a URU]
12. [a]-lu-še i-ni DU[B-t]e tu(?) -li-e t[ú-ri-ni]-ni dHjal-di-še dQu-e-ra-a
13. ma-a-[ni] dUTU-ni pi-i-ni [me]-i ar-ḫi ú-ru-li-[a -ni]

(1) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Թարիունի երկիրը, հպատակեցրեց (2) (երկիրը)...., զգետնեց Արգիշտիի առջև: Խալդին զորեղ է (?), (3) Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ է: Արշավեց Արգիշտի Մինուայորդին, առաջնորդում էր (4) Խալդին:

Արգիշտին ասում է.- Նվաճեցի թարիունցիների (երկիրը), գնացի (5) այդ ճանապարհով, հասա խուշանացիների (երկիրը), (երկիրը) բիայցիների, եկա (6) Աշկալաշի (երկիրը):

...Խալդյան հրամանով Արգիշտին ասում է.- (7) Արքան Դիաուխի (ցեղի) արևի ելավ առջևն իմ Ախուրիա(նի) (քաղաքի) մարզում. (8) Չորքը (?) ետ շարտեցի, ավերեցի Կա[...]ունի մարզի (քաղաքները): Ավար արեցի (?) (9) այստեղ. 72 հազար 80 պատանի, 7 հազար[...մարդ ?], 11[հազար ?...]. Մի մասին սպանեցի, (10) մի մասին ողջ տարա: 6 ամրոց ավերեցի և 50 քաղաք այրեցի:

(11) Արգիշտին, Մինուայորդին,- արքա հզոր, արքա (երկրի) Բիայնիլի, կառավարիչ Տուշպա քաղաքի:

(12) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան (13) նրան արևի տակ...

a

- x + 1. i[?] -bi-[r]a-a-[ni? ...
2. k]a -a-di ^{KUR}[...]
3. ^{KUR}]E-ti-ú-n[i ...
4. sal]-ma-at-ḫi k[a -...
5. ^{KUR}]E-ti-ú-ni [...
6. nu?-n[a]-a-[a]-bi ka-[ú-ki? ...
7. r]a(?) -a-[...]

b

- x + 1. ...]-še [...
2. ^{KUR}Gu-lu-ta-ḫi ^{KUR}Bu -[...]
3. ^{KUR}A-ni-iš-te-er-ga-[e ^mA]r-gi-iš-ti -[še a-li-e]
4. ḫu-ti-a-di dHjal-di-e-[di] EN-[di] d[IM-d]i d[UTU-di]
5. [a-lu-[si-ni-ni al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-dī i-ku-ka-ni MU]
6. [uš-ta-di ^{KUR}.....]

Արձանագրությունը թերի է, սակայն պահպանված ընդհանուր բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ խոսքը էթիունի խոշոր պատմաշխարհագրական միավորի դեմ տարած հաղթանակի մասին է, որի կազմի մեջ էին մտնում պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Գուլուբախին և Անիշթերգան:

1. [mAr-gi-iš-ti-še mMe-nu-ú-a-ḫi-ni-še]
2. [a-l]i ḫa-ú-bi URU A-ḫu-ri-a-ni
3. m Áš-tu-ḫi -ni-e-i; KUR-ni-ni
4. ši-a-di(?) [.....]
5. m Áš-tu-ú(?) -ḫi-ni-i-e ḫa-ú-bi
6. [KUR] E-ti-ú-ni-ni i-bi-ra-ni
7. [nu] -na-a-li DAN .NU-i
LÚ A.SI^{MES}-n[i]
8. [...] -ri-e ba-di-ni-e d[Ḫal]-di-ni
9. [m]Ar-gi-iš-ti-i-še a-li-e
10. [ḫu]-ti-i -a-di d[Ḫal]-di-e-di
11. dIM-di dUTU-di DINGIR^{MES}-áš-te
12. [ḫa]-ši-a-al-me-e DINGIR^{MES}-l[i]
13. [s]u-ú-i-du-lu-bi a-šú-ú-bi
14. [pa]-ri URU Qa-al-ra-ḫi-e(?)
15. [a] -su-ú-ni za(?) -du(?) -[bi](?) iš-ti-ni
16. [...L]IM [...] ME [...] ár-še^{MES}
17. [...L]IM L LÚ [TI^{MES}] VI LIM [...]
SAL^{MES} ḫu-tú^{MES}
18. [d]Ḫal-di-ni-ni al-su-ú-ši-ni
19. [m]Ar-gi-iš-ti-ni mMe-nu-a-ḫi
20. [LUGÁL] DAN.NU LUGÁL
KUR Bi-a-na-ú-e
21. [a]-lu-si URU Ṭu-uš-pa URU
22. [m]Ar-gi-iš-ti-še a-li-e
23. [a]-lu-še i-ni DUB-te tú-li-e
24. [a]-lu-še pi-tú-li-e tú-ri-ni-ni
25. dḪal-di-še dIM-še dUTU-š[e]

¹⁹ KYKH, 176, c. 200-202. Г.Церетели, с. 52-55.

26. [.....]
27. [.....]
28. [.....]

(1) Արգիշտին, Մինուայորդին, (2) ասում է. Գրավեցի Ախուրիանի (քաղաքը) (3) Աշտուխինի (ցեղի) երկրի, (4) եկա, ար-նեբը լցրեցի²⁰ (5) Աշտուխինին նվաճեցի: (6) Էթուսի (երկրից) համայն (?) (7) եկան հզոր զորքեր, (8) ...

(9) Արգիշտին ասում է.- (10) Աղերսեցի (?) Խալդին, (11) Թեյշեբան, Շիվինին, (բոլոր) աստվածներին, (12) լսեցին ինձ աստվածները:

(13) Ետ շարտեցի, հետապնդեցի (?) (14-15) մինչև Կալրախի մարզի (քաղաքը): Կատարեցի (?) այստեղ (16) ...հազար ...հարյուր ... պատա-նի: (17) ... հազար 50 ողջ մարդ, 6 հազար ... կին:

(18) Խալդյան մեծությամբ (19) Արգիշտին, Մինուայորդին, (20) արքա (է) հզոր, արքա Բիայնիլի, (21) տերը Տուշպա քաղաքի:

(22) Արգիշտին ասում է.- (23) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, (24) ով կտորի, թող կործանեն (25), Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին, (26-28)...

1. dḪal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni šú-ri-e
2. ka-ru-ni mQu-u-li-a-i-ni KUR-ni
3. te-qu-ni mAr-gi-iš-ti-ka-i
4. ú-lu-uš-ta-bi dḪal-di-ni
5. mAr-gi-iš-ti-še a-li
6. ḫa-ú-bi URU Du-ru-ba-ni
7. mQu-u-li-a-i-ni KUR-ni

(1) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (2) ենթարկեց Կուլիանի (ցեղի) երկիրը, (3) զգետնեց Արգիշտիի առջև:

(4) Առաջնորդում էր Խալդին: (5) Արգիշտին ասում է.- (6) Եվաճեցի Ղուրուբանի (քաղաքը) (7) Կուլիանի (ցեղի) երկրի:

²⁰ Վերականգնումը մերն է:

Արգիշտի I, Մարձաշենի (Ղանլիջայի) արձանագրություն YKH-133, KYKH 179, CTU I, A8-10:

1. ^dHal-di-ni-ni al-su-u-ši-i-ni
2. ^mAr-gi-iš-ti-še a-li-e
3. ha-ú-bi ^mE-ri-a-ḫi KUR-ni
4. ha-ú-bi ^{URU}Ir-da-ni-u-ni
5. pa-ri ^{KUR}Iš-qi-gu-lu-ú

(1) Խալոյան մեծությամբ (2) Արգիշտին ասում է.- (3) Նվաճեցի Երիախի (ցեղի) երկիրը, (4) գրավեցի Իրդանիունի (քաղաքը) (5) մինչև Իշկիգուլու:

Արգիշտի I, Վանի թանգարան, ազաթե ուլունք, CTU IV, D 8-1:

- 1 ^Dú-a-ru-ba-a-i-ni-e
- 2 ^mar-gi-iš-ti-še NÍG.BA
- 3 ^me-ri-a-ḫi-ni-i na-ḫu-ni

(1) Իր աստվածուհի Ուարուբանիին (2-3) Արգիշտին Երիախի երկրի ընծան բերեց:

Սարդուրյան տարեգրություն, B հատված YKH-155 B, KYKH 241 B, CTU I, A9-3 V:

1. [^dHal-di-ni uš-ta-bi]
2. [ma-si-ni-e ^{GIŠ}ú-ri-e]
3. [ka-ru-ni ^{KUR}Ma-na-ni]
4. [k]a-ru-ni ^{mE}]-[ri-a-ḫi]
5. KUR -ni-e te-qu-a-l[i]
6. ^{md}Sar₅-du-ri-ka-i']
7. [^{lm}Ar-giš-ti-ḫi-ni-e]
8. ^dHal-di ku-ru-ni-[ni]
9. ^dHal-di-ni ^{GIŠ}ú-ri-i']

10. [k]u-ru-ni-ni uš-ta-[bi]
11. [^{lml}Sar₅-du-ri-i-n[i]
12. [^{lm}Ar-gi-iš-ti-e-ḫ[i]
13. [^{lml}Sar₅-du-ri-i-š[e]
14. [a]-li-e iš-ti-e-d[i]
15. uš-ta-di ^{KUR}Ma-na-i-d[i]
16. [^{KIUR}e-ba-a-ni ha-ú-b[i]
17. URU^{MES} GIBÍL-bi
ḫar-ḫar-šú-[bi]
18. ^{KUR}e-ba-a-ni a-tú-b[i]
19. [^ra-še ^{SAL}lu-tú pa-ru-[bi]
20. ^{KUR}Bi-a-i-na-i-d[i]
21. URU^{MES} Da-ar-ba-ni É.GA[L]
22. [a-gu-nu-ú-ni ma-a-n[u]
23. [g]u-nu-ú-šá-a ha-ú-[bi]
24. [^{LI}ú-ir-di^{MES} iš-ti-n[i]
25. [a -šú-ú-bi ^{KUR}e-ba-a-ni
26. [^{KIUR}e-ba-ni-ú-ki-e-di
27. [a-bi-li-du-bi i-ku-ka-ni
28. [š]á-a-li ši-iš-ti-i-ni
29. [k]i -e-i-da-nu-ú-li
30. [^{LI}ú-ḫu-ra-di-ni-e-l[i]
31. [^{KIUR}E-ri-a-ḫi-ni-e-d[i]
32. [^{KIUR}e-ba-ni ha-a-i-[tú]
33. [U]RU^{MES} GIBÍL ḫar-ḫar-ši-tú-l[i]
34. [^{KIUR}e-ba-a-ni a-ti-[tú]
35. [^ra-še^{MES} ^{SAL}lu-tú^{MES}]
36. ^{KUR}Bi-a-i-na-di pa-ar-[tú]
37. ^dHal-di-i-ni-i-ni

38. al-su-ú-i-ši-ni
39. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e
40. a¹¹-li ^{LÚ}ta-ú-tú-b[i]
41. iš-ti-ni za-du-ú-b[i]
42. III LIM II ME XXV ár-še
43. iš-ti-ni-ni na-ḥu-ú-b[i]
44. IV LIM IX ME XXVIII ^{SAL}lu-tú^{MEI}
45. PAP VIII LIM I ME LIII ^{LÚ}ÚKU^{MI}
46. a-li-ki za-áš-gu-ú-bi
47. [a-li-ki TI a-gu-ú-bi
48. IV ME XII ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}
49. [VI LIM VI ME LXV ^{GUD}pa-ḥi-ni
50. XX LIM V LIM VII ME XXXV
51. ^{lm}mdSar₅-du-ri-i-še
52. ^{lm}Ar-giš-ti-ḥi-ni-še a-li-e
53. ^dḤal-di-a iš-ti-ni-e
54. [i-na-a-ni-e-li
55. ar-ni-ú-ši-ni-li
56. šú-si-ni šá-a-li za-du-bi
57. ^{md}Sar₅-du-ri-i-še
58. ^mAr-giš-ti-ḥi-ni-še a-li-e
59. i-nu-ka-ni e-din na-ḥi-di-ni a-!f

(1) Խալդին արշավեց, (2) սեփական զենքին (?) (3) ենթարկեց Մանա երկիրը, (4) ենթարկեց Երիախի (ցեղամիության) (5) երկիրը, զգեստնեց նրանց (6) Սարդուրիի առջև, (7) Արգիշտորդու:

(8) Խալդին զորեղ (t) (?), (9) Խալդյան զենքը (?) (10) զորեղ (t) (?). Արշավեց (11) Սարդուրին, (12) Արգիշտորդին.

(13) Սարդուրին (14) ասում է.- Դեպի այնտեղ (?) (15) արշավեցի՝ Մանա երկրի վրա, (16) երկիրը զրավեցի, (17) քաղաքները այրեցի, ավերեցի, (18) երկիրը կերա (յուրացրի), (19) մարդ, կին քչեցի (20) դեպի Բիայնիլի երկիրը: (21) Դարբա(նի) (քաղաքի) ամրոցը, (որ) (22) ամրացված

եր, (23) կռվում նվաճեցի, (24) բերդակալ (?) այստեղ (25) նշանակեցի (?), երկիրը (26) երկրիս վրա (27) ավելացրի:

Հենց այդ նույն (28) տարում երրորդ անգամ (?) (29) ուղարկեցի (30) զինվորներին (31) դեպի Երիախի (երկիրը): (32) երկիրը զրավեցին, (33) քաղաքները այրեցին, ավերեցին, (34) երկիրը կերան (յուրացրին), (35) մարդ, կին (36) դեպի Բիայնիլի (երկիրը) քչեցին:

(37) Խալդյան (38) մեծությամբ (39) Սարդուրին ասում է.- (40) Ահա ինչ ավար (?)²¹ (41) այնտեղ կատարեցի. (42) 3225 պատանի (43) այնտեղից հանեցի, (44) 4928 կին, (45) ընդամենը 8153 մարդ: (46) Ոմանց սպանեցի, (47) ոմանց ողջ տարա, (48) 412 ձի (49) 6665 խոշոր եղջերավոր անասուն, (50) 25735 ոչխար:

(51) Սարդուրի (52) Արգիշտորդին, ասում է.- (53) Խալդիի փոխարեն (?) (54) սույն (55) մեծագործությունները (56) մեկ տարում կատարեցի.

(57) Սարդուրի, (58) Արգիշտորդին, ասում է.- (59) Հենց այս տեղից (ժամանակից) «նախիդին» հաստատված (t)²²:

Սարդուրյան տարեգրություն, C հատված YKH-155 C, KYKH 241 C, CTU I, A9-3 II:

19. ^dḤal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{CS}šú-ri-e;
20. ka-ru-ni LUGÁL ^mE-ri-a-ḥi ^{KUR}e-ba-ni-e ka-ru-n[i]
21. ^mA-bi-li-a-ni-ḥi ^{KUR}e-ba-ni-e te-qu-a-l[i]
22. ^{md}Sar₅-du-ri-ka ^mAr-giš-ti-ḥi-ni-e ^dḤal-di ku-ru-n[i]
23. ^dḤal-di-ni ^{CS}šú-ri-ni ku-ru-ni ^dḤal-di-ni-ni al-su-ši-n[i]
24. [u]š-ta-a-bi ^{md}Sar₅-du-ri-ni ^mAr-gi-iš-ti-e-ḥ[i]
25. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li uš-ta-di ^{KUR}E-ri-a-ḥi-ni-d[i]
26. ḥa-ú-bi ^{KUR}E-ri-a-ḥi ^{KUR}e-ba-ni-e šú-si-n[i]
27. [U]D^{ME} áš-gu-bi ^E mu-ri-li a-li ^{LÚ}AD-še ^{LÚ}AD.AD-še
28. za -du-a-li a-ú-i-e ku-i ku-ul-me-e ma-ni-du
29. ú-i a-i-še-i LUGÁL^{MEŠ}-še ḥa-ia-la-a-ni

²¹ Ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի. «(Ապա) ինչ տղամարդություն (?)...», հ. 1, էջ 176:

²² KYKH, 241, B, c.232-233. 59 տողը բարգմանել ենք ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի, հ.1, էջ 177:

30. ^dHal-di-ni-ni ba-ú-ši-ni EN-si-ni-ni i-e-še
31. [III] ME L ^ému-ri-e ba-ú-bi ta-ás-mu-ú-bi
32. ^r'a-še ^{SAL}lu-tú ni-ir-bi di-id-gu-ši iš-ti-ni-ni
33. ši-ú-bi URU^{MES} GIBÍL-bi KUR-ni KÚ-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú
34. pa-ru-bi ^{KUR}Bi-a-i-na-di ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e
35. bi-du-ja-še uš-ta-di ^{KUR}A-bi-li-a-ni-ši-ni-e-di
36. URU^{MES} GIBÍL-bi KUR-ni a-tú-bi nu-na-bi ^mMu-ri-i-ni-ni
37. ^mA-bi-li-a-ni-ši šá-tú-a-li ^{md}Sar₅-du-ri-ni-li
38. ku-ri-li su-lu-uš-ti-bi si-lu-a-di ma-ku-ri
39. e-er-ši-du-bi e-si 'a-al-du-bi me-ši-ni pi-i
40. ^{md}Sar₅-du-ri-še ^mAr-giš-ti-ši-ni-še a-li-e
41. ^dHal-di-a iš-ti-ni-e i-na-ni LÚ-tú-ši iš-ti-ni
42. za-du-bi VII LIM I ME L ^{LÚ}ÚKU^{MES} I MU a-li-ki
43. za-ás-gu-bi a-li-ki TI^{MES} a-gu-bi V ME ANŠU.KUR.RA pa
44. VIII LIM V ME LX ^{GUD}pa-ši-ni XX LIM V LIM I ME LX:
45. i-na-ni LUGÁL-e nu-na-bi me-i a-li ^{LÚ}A.SI^{MES}-še
46. ir-bi-tú še-ri pa-ar-tú i-ú KUR-ni-i šš-ú-la-bi
47. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e ^dHal-di-a iš-ti-ni-e
48. i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-du-bi
49. ^dHal-di-ni uš-ta-bi ma-si-i-ni-e ^{GIŠ}šú-ri-e
50. ka-ru-ni ^mRa-šú-ú-ni LUGÁL ^{KUR}Ru-i-ši-a-ni-e-i
51. ^{KUR}e-ba-ni-i-e ka-ru-ni ^mDi-ú-ši-ni-ni
52. ^mI-ga-ni-e-ši LUG[ÁL] ^{LKURJ}E-ti-i-ú-ši ^{KUR}e-ba-ni-e
53. te-qu-a-li ^{md}[Sar₅-du-ri-ka-i ^mA]r-giš-ti-ši-ni-e
54. ^{md}Sar₅-du-ri-š[e a-li-e i-nu-ka]-ni e-di-ni
55. a-zi-bi sal-ma-[at-ši ba-ra-ri t]e-ra-i-e

(19) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) (20) ենթարկեց արքային և Երիախի (ցեղի) երկիրը, ենթարկեց (21) Աբիլիանիտի (ցեղի) երկիրը, զգետնեց նրանց (22) Սարգուրիի առջև, Արգիշտորդու ²³:

Խալդին զորեղ (t), (23) Խալդյան զենքը (?) զորեղ (t): Խալդյան մեծությամբ (24) արշավեց Սարգուրի, Արգիշտորդին: (25) Սարգուրին ասում է.- Արշավեցի Երիախի (երկրի) վրա: (26) Գրավեցի Երիախի երկիրը,

²³ KYKH, 241, C.

մեկ (27) օրում նվաճեցի: Չավթեցի գաղտնի ամբարները (?), որ հայրն (ու) պապն (28) էին սարքել, որտեղ հարստություն (?) էր (հավաքված) ²⁴, (29) (որ) երբեք արքաները չէին գրավել:

(30) Խալդյան հրամանաճուղ տիրական ես (31)՝350 գաղտնի ամբարները ²⁵ գրավեցի, գերեցի (?) (32) մարդ (և) կին, տավար «ղիզուղի» (և) ունեցվածքը (?) այնտեղից (33) հանեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի) մարդ, կին (34) քչեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

Սարգուրին ասում է.- (35) Վերադարձին արշավեցի Աբիլիանի(տի) (երկրի) վրա: (36) Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Եկավ (առջև) Մուրինի (37) Աբիլիանորդին, բռնեց (գրկեց) Սարգուրյան (38) ոտքերը, երեսնիվայր ընկավ ²⁶, վերաբերվեցի (?) գթասրտորեն (?): (39) Բնակեցրի տեղը, զցեցի (?) հարկի տակ:

(40) Սարգուրի Արգիշտորդին, ասում է.- (41) Խալդիի փոխարեն (?) սույն ավարը ²⁷ (?) այնտեղ (42) կատարեցի. 7150 մարդ մեկ տարում (քչեցի): Ոմանց (43) սպանեցի, ոմանց ողջ տարա: 500 ձի քչեցի, (44) 8560 խոշոր եղջերավոր անասուն, 25170 ոչխար: (45) Սույնը արքային եկավ (հասավ), (իսկ) թե ինչ զինվորները (46) հափշտակեցին՝ առանձին քչեցին, երբ երկիրը (նա) լքում էր (?) ²⁸:

(47) Սարգուրին ասում է.- Խալդիի փոխարեն (?) (48) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

(49) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) (50) ենթարկեց Ռաշունի արքային (և) Ռուիշիանի (51) երկիրը, ենթարկեց Դիուծինի (52) Իյանորդի արքային (և) Էթիուխի երկիրը, (53) զգետնեց նրանց Սարգուրիի առջև, Արգիշտորդու:

(54-55) Սարգուրին ասում է.- Յնեց այս տեղից (ժամանակից) «ազերե» բուն (?) «խարարե» հաստատված (t) ²⁹:

²⁴ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «... հայրն (ու) պապն էին սարքել «աուիե» (որ) նույնիսկ պատնեչ (?) (եր) պատրաստված (?) (և) ոչ (մի) «աիշեի» արքաներ (չ)էին գրավել, Խալդյան հրամանաճուղ տիրական ես մեկ (?) հարյուր հիսուն մառան գրավեցի, կողոպտեցի», հ.1, էջ 177:

²⁵ Ս. Դմայակյանը թարգմանում է «տաճարի ամբարներ», տե՛ս *Էրիախեն*՝ աստվածային տոություն, էջ 12-13:

²⁶ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «...երկրպագում էր փոքի (?) վրա ընկած», հ. 1, էջ 177:

²⁷ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. « սույն տղամարդությունը...», հ.1, էջ 177:

²⁸ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. « ...երբ երկրի հացը գնաց», հ.1, էջ 177: Սեր կարծիքով՝ ճիշտ է «երբ երկիրը նվաճեց» ձևը:

²⁹ 54-55 տողերը թարգմանում ենք ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի, հ.1, էջ 178: Տե՛ս YKH 127, ծան. 16, KYKH՝ չի թարգմանում: Բացառված չէ, որ կարելի է թարգմանել «Սարգուրին ասում է.-Այնտեղ օրենք (պայմանագիր) խաղաղության, մյուս կողմից, հաստատեց»:

- x + 1. [LUGÁL^{KUR}pu-lu-a-di a-ni-ja-ar]¹du-ni¹ [ma-nu]
 2. [ú-i a-i-ni-i LUGÁL iš-ti-ni]i uš-tú-ú-r[i]
 3. [mdSar₅-du-ri-še^m]Ar-giš-ti-ḫi-ni-še a-li-e¹
 4. [ḫu-ti-a-d]i⁴ḫal-di-e-di EN-di⁴IM-d[i]
 5. ^dUTU-di DINGIR^{MES}-áš-te^{KUR}Bi-a-i-na-áš-t[e]
 6. a-la-ú-i-ni-ni al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-d[i]
 7. [K]UR.KUR^{MES}-ši šú-ja-ši-e ḫa-ši-al-me-e DINGER^{MEIŠ}
 8. za-tú-me ḫa-a -ri-e iš-te-e-di uš-ta-a-d[i]
 9. [KUR]pu-lu-a-di-e-di ši-a-bi ka-ú-ki-e¹
 10. gu-nu-ši-i-ni-e su-ú-i-du-lu-ú-bi-[e]
 11. a -šú-ú-bi pa-ri-e^{URU}Li-ib-li-ú-ni-e-i¹
 12. ^{URU}Li-ib-li-ú-ni-ni URU LUGÁL-nu-si a-gu-nu-ni ma-n[u]
 13. gu-nu-šá-a ḫa-ú-bi DUB-te iš-ti-ni te-ru-ú-b[i]
 14. URU^{MES} GIBÍL-bi^{KUR}e-ba-ni KÚ 'a-še^{SAL}lu-tú^{MEIŠ}
 15. iš-ti-ni-ni pa-ru-ú-bi É.GAL^{MES} iš-ti-i-ni
 16. ši-di-iš-tú-ú-bi^{KUR}Bi-a-i-na-a -ú-e uš-ma-a-še
 17. ^{KUR}lu-lu-i-na-a -ú-i na-a-pa-ḫi-i-a-i-di
 18. KUR-ni^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-di a-bi-li-du-ú -b[i]
 19. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e i-ku-ka-ni šá-a-li-e¹
 20. ši-iš-ti-ni uš-ta-a-di^{KUR}E-ri-a-ḫi-ni-e-d[i]
 21. [KUR]e-ba-ni ḫa-ú-bi URU^{MES} GIBÍL-bi ḫar-ḫar-šú-ú-[bi]
 22. ^{KUR}e-ba-ni a-tú-ú-bi 'a-še^{SAL}lu-tú^{MES} pa-ru-[bi]
 23. [KUR]Bi-a-na-i-di É.GAL^{MES} iš-ti-ni ši-di-iš-tú-[bi]
 24. ^{KUR}e-ba-ni^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-e-di a-bi-li-du-b[i]
 25. ^dḫal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^{md}Sar₅-du-ri-š[e]

26. a-li-e a-li LÚ-tú-ḫi iš-ti-ni za-du-ú-[bi]
 27. VI LIM IV ME XXXVI ár-še iš-ti-ni-ni na-ḫu-ú-b[i]
 28. X LIM V LIM V ME LIII^{SAL}lu-tú^{MES} pa-ru-ú-b[i]
 29. PAP XX LIM I LIM IX ME LXXXIX^{LÚ}ta-ar-šú-a-n[i]
 30. a-li-ki za-áš-gu-bi a-li-ki T.L.A.^{MES} a-gu-[bi]
 31. I LIM VI ME XIII ANŠU.KUR.RA^{MES} I ME XV ANŠU.A.AB.BA^(MES)
 32. X LIM VI LIM V ME XXIX^{CU}pa-ḫi-ni pa-ru-ú-[bi]
 33. XXX LIM VII LIM VI ME LXXXV^{UDU}šú-še^{MES} pa-ru-ú-b[i]
 34. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e ^dḫal-di-a iš-ti-ni-e¹
 35. i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-du-ú-b[i]

... (1) Արքան Փուլուադի (երկրի) անկախ (?) էր, (2) ոչ մի արքա այստեղ արշաված (չէր) (?):

(3) Սարղուրի՝ Արգիշտորդին, ասում է.- (4) Աղոթում էի (?) իսպրի տիրոջը, Թեյշեբային, (5) Շիվիմիին (և) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի): (6) Իշխանական մեծությամբ, որի վերևում, (7) երկրներում թշնամի³⁰ լսում էին ինձ աստվածները, (8) (և) տվեցին ինձ ճանապարհ:

Դեպի այնտեղ (?) արշավեցի, (9) Փուլուադի (երկրի) վրա: Ելավ առջև (10) զորք³¹: Նորից վռնդեցի, (11) փախցրի (հալածեցի) մինչև Լիբլիունի (քաղաքը): (12) Լիբլիունի քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, (13) կռվում զրավեցի: Արձանագրություն այստեղ դրեցի: (14) Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի), մարդ, կին (15) այնտեղից թռեցի: Ամրոցներ այստեղ (16) կառուցեցի: Բիայնիլի (երկրին) (թող լինի) զորություն, (17) (երկրներին) թշնամի՝ հպատակություն (?)³²: (18) Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի:

(19) Սարղուրին ասում է.- Յնց այդ տարում (20) երրորդ անգամ (?) արշավեցի Էրիախի (երկրի) վրա, (21) երկիրը զրավեցի, քաղաքները այրեցի, ավերեցի (22) երկիրը կերա (յուրացրի): Մարդ, կին թռեցի (23) դեպի Բիայնիլի (երկիրը): Ամրոցներ այստեղ կառուցեցի, երկիրը (24) երկրիս վրա ավելացրի: (25) Իսպրյան մեծությամբ Սարղուրին (26) ասում է.- (Ահա) ինչ ավար³³ (?) այնտեղ կատարեցի. (27) 6436 պատանի

³⁰ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «Իեռավոր(?)», հ.1, էջ 178:

³¹ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «Կռվով», հ.1, էջ 178:

³² Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «...Բիայնիլի (երկրի) զորությունը լուլույան (քարքարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար)», հ.1, էջ 179:

³³ Ըստ ՉԺՊ քրեստոնատիայի. «տղամարդություն», հ.1, էջ 179:

այստեղից հանեցի, (28) 15553 կին բշեցի, (29) ընդամենը՝ 21989 մարդ (մեկ տարում բշեցի)³⁴: (30) Ոմանց (ես) սպանեցի, ոմանց որը տարա:

(31) 1613 ծի, 115 ուղտ (բշեցի), (32) 16529 խոշոր եղջերավոր անասուն բշեցի, (33) 37685 ոչխար բշեցի:

(34) Սարդուրին ասում է.- Խալդի փոխարեն (?) (35) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Սարդուրյան տարեգրություն, F հատված YKH-155 F, KYKH 241 F, CTU I, A9-3 VI:

1. ^{kl}Hjal-di-ni-ni us-ma-si-ni ^{md}[Sa]r₅-du-ri-se ^mAr-giš-ti-ši-ni-še a-li-e ka-ma-a-ni ITU^fni¹
2. ([ja(?) -ar-nu-ni ^{lu}ju-ra-di-ni-li ú-e-li-du-bi ju-ti-a-di ^{kl}Hjal-di-e-di EN-di ^{kl}IM-d[i]
3. ^uTU-di DINGIR^{mes} ^{kl}te ^{kl}Bi-a-i-na-šš-te a-lu-si-ni-ni al-su-ú-i-ši-ni a-li-i-a-ba-a-d[i]
4. ^{kl}ju-lu-i-na-ši ja-si-al-me DINGIR^{mes} ^{md}Sar₅-du-ri-se a-li-e ú-la-di ^{kl}E-ti-ú-ni-e-di
5. a-li šš-ta-a-di ^{kl}E-ti-ú-ni-a iš-ti-ni-i-e an-da-ni ^{kl}E-ri-a-ši 'a-al-du-bi sal-ma-at-ši
6. ^{kl}Qu-ri-a-ni-ni us-ta-di ^{kl}I-ga-ni-e-di ^{kl}Hjal-di-ni us-ta-bi ma-si-ni-e ^{kl}šú-ri-i-e
7. ka-ru-ni ^mQa-pu-ri-ni LUGÁL ^{kl}I-ga-ni-i ^{kl}e-ba-ni-e ^{kl}Hjal-di ku-ru-ni ^{kl}Hjal-di-i-ni-ni
8. ^{kl}šú-ri ku-ru-ni us-ta-bi ^{md}Sar₅-du-ri-ni ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e XXXV É.GAL^{mes}
9. II ME URU^{mes} I UD^{me} šš-gu-bi É.GAL^{mes} har-har-šú-bi URU^{mes} GIBÍL-bi ^{kl}e-ba-ni a-tú-ú-bi 'a-še^{mes}
10. ^{sal}ju-tú^{mes} iš-ti-ni-ni šú-ú-bi ^{kl}Bi-a-i-na-i-di ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e i-ku-ka-a-ni
11. KASKAL us-ta-di ^{kl}Bu-zu-ni-a-i-ni-e ^{kl}e-ba-ni-e-di ^{uru}Al-qa-ni-a-i-di ^{uru}šú-da-la-di
12. É.GAL^{mes} har-har-šú-bi URU^{mes} GIBÍL-bi KUR-ni a-tú-ú-bi bi-du-ja-še us-ta-di ^{kl}E-ri-a-ši-ni-e-di
13. URU^{mes} GIBÍL-bi 'a-še ^{sal}ju-tú^{mes} iš-ti-ni-ni šú-ú-bi i-šá-a-ni bi-di-i-a-di us-ta-a-di
14. ^{kl}iš-te-lu-a-ni-gi-di ^{kl}Qa-di-a-i-ni-e-di ^{kl}A-bu-ú-ni-ni-e ^{kl}e-ba-ni-i-e-di
15. ^mA-bi-li-a-ni-ši-ni-e-di ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e i-e-še ^{lu}A.SI^{mes} ni-ku-ú-li
16. ú-i-e a-i-ni-e-i ^{lo}EN.NAM^{mes} šú-ku-ú-ni ma-nu-ú-ni us-ta-di ^{lu}ú-e-li šú-si-ni-e
17. ^{kl}Ú-e-li-ku-ni-gi-di ja-ú-bi ^{kl}Ú-e-li-ku-ni-ni KUR-ni-e XXII É.GAL^{mes} a-gu-nu-ni ma-nu
18. gu-nu-šá-a ja-ú-bi É.GAL^{mes} har-har-šú-bi URU^{mes} GIBÍL-bi ^{kl}e-ba-a-ni a-tú-bi 'a-še ^{sal}ju-tú^{mes}
19. pa-ru-bi ^{kl}Bi-a-i-na-i-di ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e nu-na-bi ka-ú-ki ^mNi-di-i-ni

20. LUGÁL ^{kl}Ú-e-li-ku-ši su-lu-us-ti-bi ^{lu}bu-ra šš-tú-ú-bi me-ši-ni pi-e-i 'a-al-du-bi
21. me-še ^{md}Sar₅-du-ri-e a-re-dè(?) ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e i-ku-ka-a-ni MU šú-iš-ti-i-ni
22. us-ta-di ^mAr-qú -qi-ni-e KUR-ni-di ka-ru-bi ^mAr-qú-qi-i-ni KUR-ni-e ^mA-da-ju-ni
23. KUR-ni-e ^mLu-ib-ru-ni KUR-ni-e ^mE-šú-mu-a-i KUR-ni ^mKa-am-ni-ú-i ^{kl}e-ba-ni
24. ^{kl}Qu-'a-al-ba-ni ^{kl}Ú-ju-ni-ni KUR-ni-e ^{kl}Te-ri-a-ni KUR-ni-e XX É.GAL^{mes} a-gu-nu-ni ma-a-nu
25. gu-nu-šá-a ja-ú-bi I ME XX URU^{mes} I UD^{me} šš-gu-bi É.GAL^{mes} har-har-šú-bi URU^{mes} GIBÍL-bi KUR-ni a-tú-ú-bi 'a-še
26. ^{sal}ju-tú^{mes} iš-ti-ni-ni šú-ú-bi ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e a-li ^{lu}ÚKU^{mes} ^{kl}šur-gi-ni-ka-i-ni
27. ku-lu-ár-ši-bi šá-tú-ni ^{šad}Uš-ki-a-ni ^{šad}Ba-am-ni ba-ad-gu-lu-bi za-šš-gu-bi a-li-pi ku-lu-ár-ši-i-bi
28. ^{kl}IM-še GIBÍL-ni ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e še-e-ri 'a-še ^{sal}ju-tú ^{lu}A.SI^{mes} -ú-e a-ru-bi
29. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e a-li LÚ-tú-ši iš-ti-ni za-du-bi X LIM ár-še na-ju-bi IV LIM VI ME LÚ TI^{mes} pa-ru-bi
30. XX LIM III LIM II ME ^{sal}ju-tú^{mes} PAP XXX LIM VII LIM VIII ME ^{lu}ÚKU^{mes} a-li-ki za-šš-gu-bi a-li-ki TI^{mes} a-gu-ú-bi
31. III LIM V ME ANŠU.KUR.RA^{mes} XL LIM III ME LIII ^{gud}pa-ši-ni XXI a-ti-bi IV LIM VII ME ^{udu}šú-še^{mes} ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e
32. ^{kl}Hjal-di-a iš-ti-ni-i-e i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li šú-si-ni šá-a-li za-du-ú-bi

(1) Խալդյան զորությամբ Սարդուրի Արգիշտորդին ասում է.- Անցած (?) ամսի (2) քսանին (?)³⁵ զինվորներ զնդեցի, աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, (3) Շիվինիին (և) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի)՝ տիրական մեծությամբ, որի վերևում, (4) (երկրներում) թշնամի³⁶ լսում էին իմ աստվածները:

Սարդուրին ասում է.-Գնացի էթիունի (երկրի) վրա. (5) Երբ եկա (?), էթիունի (երկրի) պատճառով (?) հետո(?) ենթարկեցի Երիախի (երկիրը), մյուս կողմում³⁷ (?) (6) Կուրիանի (երկրի)³⁸. Արշավեցի Իգա(նի) (երկրի) վրա:

Խալդին արշավեց սեփական զենքին (?) (7) ենթարկեց Կապուրի(նի) արքային (և) Իգա(նի) երկիրը:

Խալդին զորեղ է (?), Խալդյան (8) զենքը (?) զորեղ է: Արշավեց Սարդուրին: Սարդուրին ասում է.- 35 ամրոց, (9) 200 քաղաք մեկ օրում նվա-

³⁵ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Քամա ամսի քսանին» հ.1, էջ 179-180:

³⁶ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Լուլույան (բարբարոսական) (երկրներում)» հ.1, էջ 180:

³⁷ Թարգմանությունը մերն է, ըստ KYKH-ի՝ հարևանությամբ(?):

³⁸ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Երբ եղա էթիունի (երկրի) կողմում (?), ամբողջ Երիախի (երկիրը) անջատեցի(?) բուն (?) Կուրիանի (երկրից)» հ.1, էջ 180:

³⁴ Ավելացված է ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի հ.1, էջ 179:

ճեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Մարդ (10) կին այստեղից հանեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

Սարգուրին ասում է.- Դենց այս (11) ճանապարհին (արշավանքում) արշավեցի Բուզունիա երկրի վրա, Ալկանիա (քաղաքի) վրա³⁹, Ծուդալա (քաղաքի) վրա: (12) Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի):

Վերադարձին արշավեցի Էրիախի (երկրի) վրա. (13) Քաղաքները այրեցի, մարդ⁴⁰, կին այստեղից հանեցի: Այնտեղից վերադարձա (և) արշավեցի (14) Իշթելուա(նի) (երկրի) վրա, Կադիա(նի) (երկրի) վրա, Աբունի երկրի վրա, (15) Աբիլիանիխի (ցեղի) (երկրի) վրա:

Սարգուրին ասում է.- Ես զորքը ջրեցի(?), (16) ոչ մեկը կառավարիչներից զորակոչված չէր⁴¹: Գնացի (ես) գնդի առջև (17) (երկիրը) Ուելիքունի, նվաճեցի Ուելիքունի երկիրը: 22 ամրոց, որ ամրացված էր, (18) կռվում գրավեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի), մարդ, կին (19) քչեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

Սարգուրին ասում է. Եկավ առաջ Նիդիմի [Նիդե] (20) արքան Ուելիքունի (երկրի), բերանքսիվայր ընկավ,⁴² ծառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի, (21) հարկը Սարգուրին տալու (համար):

Սարգուրին ասում է.- Դենց այդ տարում երրորդ անգամ (?) (22) արշավեցի Արկուկինի (ցեղի) երկրի վրա: Ենթարկեցի Արկուկի (ցեղի) երկիրը, Ադախունի (23) (ցեղի) երկիրը, Լուիբրունի [Լուերու] (ցեղի) երկիրը, Էշունուա (ցեղի) երկիրը, Քամնիու [Քամանիու] (ցեղի) երկիրը, (24) Կույալբանի [Կույալբա] (երկիրը), Ուխունի երկիրը, Թերիանի երկիրը: 20 ամրոց, (որ) ամրացված էր, (25) կռվում գրավեցի: 120 քաղաք մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Մարդ, կին (26) այնտեղից հանեցի:

Սարգուրին ասում է. Այն ժողովուրդը⁴³, իմ զենքի (?) առջևից (27) ճողոպրում էր (?), բռնեց (գրավեց) (?) Ուշքիանի (և) Բամնի (լեռները?), վերապաշարեցի, սպանեցի: Ովքեր ճողոպրում էին, (28) Թեյշեբան (կայծակը) այրեց: Սարգուրին ասում է.- Առանձին մարդ, կին զինվորներին տվեցի:

³⁹ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի հ.1, էջ 180:

⁴⁰ Եիշտ է a-še-ն քարգմանել պատանի:

⁴¹ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «ես զինվորներին (չ)հանձնեցի (?) ոչ (մեկին): Նախկին (?) գավառապետը ապստամբած էր...», հ.1, էջ 180:

⁴² Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «երկրպագում էր (?)» հ.1, էջ 180:

⁴³ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «Բանի մարդ», հ.1, էջ 180:

(29) Սարգուրին ասում է. (Ահա) ինչ ավար (?)⁴⁴ աստեղ (ես) արեցի. 10000 պատանի հանեցի, 4600 մարդ⁴⁵ ողջ քչեցի, (30) 23200 կին, ընդամենը 37800 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա:

(31) 3500 ձի (քչեցի), 40353 խոշոր եղջերավոր անասուն, 214700 ոչխար:

Սարգուրին ասում է.- (32) Խալդիի փոխարեն (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ռուսա I, Ծովկնարի արձանագրություն, YKH-266, KYKH 389,
CTU I, A10-2:

1. 𐎧𐎠𐎠𐎠𐎠 di-ni-ni uš-ma-ši-[ni] EN-si-ni-ni 𐎠𐎠Ru-sa-a-še
2. 𐎠𐎠Sar₃-du-ri -hi-ni-še i-e-še i-ni-li 𐎠𐎠𐎠𐎠 e-ba-ni-li
3. 𐎠𐎠si-ni-e uš-ti-ip-ti-ni 𐎠[š] -gu-ú-li 𐎠𐎠 bu-ra 𐎠𐎠-ú-ú-li
4. 𐎠𐎠A-da-hu-ni 𐎠𐎠𐎠𐎠 𐎠𐎠 𐎠𐎠 𐎠𐎠 Lu-e-ru-hi-e
5. 𐎠𐎠Ar-qu-qi-i-ni IV LUGAL^{MES} i-na -ni ap-ti-ni 𐎠𐎠 𐎠𐎠-ni-a-[ni]
6. 𐎠𐎠Gur-qu-me-li 𐎠𐎠Šá-na-ru-a-i-ni 𐎠𐎠Te-ri-ú-i-šá-i-ni
7. 𐎠𐎠Ri-šú-a-i-ni 𐎠𐎠Tar(?) -zu-a-i-ni 𐎠𐎠A-ri -a-i -ni 𐎠𐎠Za -ma-a -ni
8. 𐎠𐎠Ir-qi-ma-i -ni 𐎠𐎠E-la-i-ni 𐎠𐎠E-ri-el-tú-a-i-ni
9. 𐎠𐎠A-i-da-ma-ni-ú-ni 𐎠𐎠Gu-ri-a-i-ni 𐎠𐎠Al-zi-ra-ni
10. 𐎠𐎠Pi-ru-a-i-ni 𐎠𐎠Ši -la-a-i-ni 𐎠𐎠 𐎠𐎠-i-du-a-i-ni
11. 𐎠𐎠A-šé-za-a-i-ni 𐎠𐎠E-ri-a-i-ni 𐎠𐎠A-za-me-ru-ni-ni
12. XIX LUGAL^{MES} i-šá -ni ap-ti-ni 𐎠𐎠 𐎠𐎠-ni-a-ni 𐎠𐎠𐎠𐎠 ba-ba-ni-a
13. [k]u-ru-ni-e PAP XXIII LUGAL^{MES} 𐎠𐎠 si-ni MU TT^{MES} 𐎠𐎠-gu-bi
14. 'a-še 𐎠𐎠𐎠𐎠-ú-ú 𐎠𐎠𐎠𐎠 Bi-a-i-na-di pa-ru-bi me-ši-ni 𐎠𐎠-á-a-li
15. [nu] -na-a-di ši-di-iš-tú-ú-li i-[ni-li] 𐎠𐎠.É.GAL^{MES}
16. [i] -nu-ki 𐎠𐎠e-ba-a-ni-ú-ki-e-di [a-bi-li-d]u-bi
17. [e]-'a i-ni 𐎠𐎠.É.GAL ba-du-si-e [ši-di]-iš-tú-bi [te-ru-bi ti]-ni
18. 𐎠𐎠IM-i URU 𐎠𐎠B[i]-a-na-ú-[-e uš-ma]-še 𐎠𐎠𐎠𐎠KUR^{MES} [na-pa-hi-a-i-di]
19. 𐎠𐎠Ru-sa-a-še a-li-e a'-[lu-še] i-ni [DU]B-te tú-li-[e]
20. [a-lu-še]

(1) Խալդյան զորությանը տիրական Ռուսա, (2) Սարգուրորդին ասում է.- Ես այս երկրները (3) մեկ արշավանքում նվաճեցի, ստրկացրի՝ (4) Ադախունի (երկիրը), Ուելիքունի (երկիրը), Լուերուի (երկիրը), (5) Արկուկինի (երկիրը)-չորս արքայի այս կողմից ծովի⁴⁶, (սակայն նույնպես)

⁴⁴ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «ինչ տղամարդություն», հ.1, էջ 180:

⁴⁵ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «երիտասարդ», հ.1, էջ 180:

⁴⁶ Ըստ ԴժՊ քրեստոմատիայի. «ծովային գավառում», հ.1, էջ 183-184:

(6) Գուրկունեի (երկիրը), Շանատուահինի (երկիրը), Թերիուիշահինի (երկիրը), (7) Ռիշուահինի (երկիրը), Թարգուահինի (?) (երկիրը), Արիահինի (երկիրը), Ջամանի (երկիրը), (8) Իրկիմահինի(երկիրը), Էլահինի (երկիրը), Էրիեթուահինի (երկիրը), (9) Արամանիունի (երկիրը), Գուրիահինի (երկիրը), Ալգիրահինի (երկիրը), (10) Փիրուահինի (երկիրը), Շիլահինի (երկիրը), Ուիդուահինի (երկիրը), (11) Ատեզահինի (երկիրը), Էրիահինի (երկիրը), Ազամերունի (երկիրը)-(12) 19 արքաների այն կողմից ծովի, լեռներում (13) բարձր⁴⁷:

Ընդամենը 23 արքա մեկ տարում⁴⁸ ողջ նվաճեցի: (14) Մարդ⁴⁹, կին դեպի Բիայնիլի (երկիրը) քչեցի: Հարկային տարում (15) եկա, կառուցեցի այս ամրոցները (16) այս (ամենը) իմ երկրին ավելացրի⁵⁰, (17) նույնպես այս⁵¹ ամրոցը հոյակապ կառուցեցի, հաստատեցի անուն (նրա համար), (18) «Թեյշեբա աստծո քաղաք»: Բիայնիլի (երկիրը) (թող լինի) հզոր, թշնամի(երկրներին)՝ հնազանդություն (?)⁵²: (19) Ռուսան ասում է. Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, (20) ով[...]

Ռուսա II, Թոփրաք-կալե, սեպագիր աղյուսակ
KYKH 412, CTU IV, Tk-1 Ro:

Առջևի կողմը

1. a-ku-ki MU ^mRu-sa-a URU ^mAr-giš-t[e -h]i
2. ^mŠá-ga DUMU tar-a ^{KUR}Iš-qu-gu-ul-hi-e
3. ú-la-b[i] ^{KUR}Ma-na-i-di ^mA-ka -'a-a
4. e-si-i a-še LUGAL-ni ^dHal-di-ni a-šú-me
5. ^mRu-sa-a-hi-na ^{KUR}Qi-il-ba-ni-ka
6. É.BÁR-ni-i -ni

-
7. I ME IV ^{LÚ}ta[r]? -da-ás-hi-e
 8. I LIM IX ^{LÚ}ki -ri-ni-e-i
 9. PAP I LIM I ME XIII ma-ri-gi

⁴⁷ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Ծովային գավառում՝ լեռնաշղթայի ստորոտում», հ.1, էջ 184:

⁴⁸ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի», հ.1, էջ 184:

⁴⁹ Ճիշտ է a-še-ն թարգմանել պատահին:

⁵⁰ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «հենց այս երկրում (?) [...]», հ.1, էջ 184:

⁵¹ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Թեյշեբահինի», հ.1, էջ 184:

⁵² Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «Բիայնիլի (երկրի) զորությունը լուլույաների (բարբարոսների) մեջ ամրապնդելու (համար)», հ.1, էջ 184:

10. III LIM VII ME LXXX IV
^{LÚ}ŠÁ.RĒŠI^{MES}
 11. II LIM IV ME XI ^{LÚ}ár-še
 12. I ME XIX ^{LÚ}NÍG.ŠID.DA-ka-i
 13. LX VIII ^x -hi-e
 14. I LIM I ME LXXX VIII
^{LÚ}UR.ZÍR
 15. III ME KUR.KUR^{MES}-e
-
16. LX XXX ^{LÚ}ŪKU^{MES}-še

(1) Այն տարի (?), (երբ) Արգիշտորդի Ռուսայի քաղաքից, (2) Շագա՝ դումուբարա Իշկուգուլիսին (3) եկավ Մանա (երկիրը) Ակավայի (4) տեղը, այն ժամանակ երբ (իբրև) արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ (5-6) Ռուսախինիլիում սրբավայրի դիմացը Կիլբանի (երկրի)⁵³:

(7) 104 (մարդ) tardašhi, (8) 1009 (մարդ) kirini (9) ընդամենը 1.113 (մարդ) mari (=ազնվագարմ?)

(10) 3784 ներքինի⁵⁴, (11) 2411 պատանի, (12) 119 (մարդ) «հաշվի մարդու» մոտ, (13) 68 (մարդ) [...]hie, (14) 1188 շնապահ.

(15) 300 զինված ազատ մարդ.
(16) 90 մարդ բնակիչ (?):

Հակառակ կողմը

1. I ME LX VIII ^{LÚ}e-ši-a-te
2. I ME VIII ^{LÚ}ŠÁ.RĒŠI [É].GAL-i
3. XXXV ^{LÚ}hal-bi ú-ni
4. X ^{LÚ}É.TIN^{MES}-ni
5. XV ^{LÚ}ši-pi-ka-a-ni

⁵³ Մեր կարծիքով՝ ճիշտ է 4-6 տողերը թարգմանել. «...այն ժամանակ, երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Կիլբանիի մոտի Ռուսախինիլիում, տաճարում կար....», որից հետո արդեն հասկանալի է, որ թվարկվում է ծառայողների, պահակազորի, ներքինիների, պատանիների, ազնվականների քանակը:

⁵⁴ ^{LÚ} ŠÁ.RĒŠI-«ներքինի» գաղափարագրերի համադրության մասին տես Լ. Հարությունյան, Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ..., էջ 199:

Ասուրաբաբելոնյան աղբյուրները Շիրակի մասին
Աշուրիսուայի զեկույցը Սարգոն II, ABNY 50.11, Lanfranchi /92:

6. LII ^{LU}UKU qa-i-ta-a-ni
7. XV ^{MU}bi-a-bi-i-ka-i
8. VII ^{LU}ANŠU.GIR.NUN.NA
9. XX ^{LU.GIŠ}ga(?) -ru-ur-da-a
10. X LÚ ^{KUR}Bu-la -ú-ḫi-e
11. PAP V LIM V ME VII LÚ ^{MEŠ}

(1) Պալատի 168 ծառա (?), (2) պալատի 108 ներքինի, (3) 35 (մարդ) ḫalbi uni (կամ ḫ-ni), (4) 10 զինեզործ (?)/ մատուցակ (?), (5) 15 (մարդ) šipi-kani (?).
(6) 52 բնակիչ (?) qaitani, (7) 15 (մարդ) Ուբիաբիի մոտ, (8) ջրիղների 7 գրաստավար, (9) 20 (մարդ) garuda (?), (10) 10 մարդ Բուլաուլիսի (երկրի):
(11) Ընդամենը. 5507 մարդ:

- 1 a-na LUGAL be-lí-ia ARAD-ka maš-šur-re-šu-u-a
- 2 lu DI-mu a-na LUGAL be-lí-ia DI-mu
- 3 'a¹-[n]a KUR ša LUGAL DI-mu a-na URU. HAL.ŠU
- 4 lu DI-mu a-na LUGAL be-lí-ia
- 5 KUR.gu-ri-a-ni-a KUR.na-gi-ú
- 6 bir-te KUR.URI bir-te KUR.ga-mir-ra
- 7 šu-ú ma-da-at-tú a-na KUR.URI-a-a
- 8 i-da-an a-ki-i KUR.URI-a-a
- 9 ina UGU KUR.ga-mir-ra il-lik-u-ni
- 10 a-ki-i a-bi-ik-tú ina ŠA KUR.URI-a-a
- 11 ta-áš-šá-ki-nu-ni LÚ .ERIM.MEŠ a-mar TA ma-ka
- 12 [i]n¹-ná¹-su²-x-ni¹¹ [ina² KUR.g]u¹-ri¹-'a¹¹-ni¹-'a¹ 0
- 13 an-ni-ú am-mu-t[e x x x x]
- 14 am-mu-te i-ša-bat x[x x x x x]
- 15 i-šak-kan ki-i [LUGAL KUR.URI-a-a]
- 16 TA*! ŠÀ LÚ*.KÚR¹-š[u x x x x x]
- 17 ina pa-an KASKAL-š[u x x x x x]
- 18 a. nu-te ' ¹¹-[x x x x x x]
- 19 'x x x¹ [x x x x x x x]

(1) Արքային, իմ տիրոջը,-քո ստրուկը Աշուրիսուա: (2) Թող խաղաղություն լինի արքային՝ իմ տիրոջը: (3) Արքայի երկիրը բարեկեցիկ է, HAL.ŠU քաղաքը բարեկեցիկ է: (4) Թող խաղաղություն լինի արքային՝ իմ տիրոջը:

(5) Գուրիանիա երկիրը և Նագիու երկիրը⁵⁵ (6) Ուրարտու և Գամիրա երկրի միջև: (7) Նա հարկ է տալիս ուրարտական արքային: (8) Երբ ուրարտական [արքան] (9) գնաց Գամիրայի դեմ, (10) երբ ուրարտական արքան պարտություն (11) կրեց, բոլոր մարդկանց, (12) որոնք այնտեղից էին, դեպի [Գուրիանի...], (13) այս[....] ոմանց [տարավ.....], (14)

⁵⁵ Ի. Դյակոնովը կարդում է ma¹ na-gi-ú-մարգ, Ա.Երեմյանը կարդում է Նագիու երկիրը և այն նույնացնում էիզ գավառի հետ ABNY 50.11:

մյուսներին բռնեց, գերեվարեց, կազմակերպեց [...]: (15) Երբ [Ուրարտուի արքան փախավ] իր թշնամիներից ⁵⁶, (17) իր արշավանքից առաջ [...]: (18) այս [...]:

Հակառակ կողմը

- [.....]
[.....]
- 1 *k[i¹-x x x x x x x x]*
 - 2 *ša i[l¹-x x x x x x x x]*
 - 3 VIII-*lim* L[Ú.ERIM.MEŠ *x x x x x*]
 - 4 *ku-pu n[i¹] ki¹ [x x x LÚ .NAM.MEŠ⁷]*
 - 5 KUR.URI-*a-a ša ina š[À x x x x]*
 - 6 *ina* UGU LUGAL KUR.URI-*[a-a it-tal-ku⁷]*
 - 7 LÚ .NAM.MEŠ *an¹-nu¹-te¹ [x x x x x]*
 - 8 *ina šÀ IGL.II.MEŠ [ša] LUG[AL¹ x x x x]*
 - 9 URU.HAL.ŠU.MEŠ *[x x x x x x]*
 - 10 LUGAL *be-lí i-q[ab²-bi x x x x x]*
 - 11 *i-tal-lak an¹-nu¹-x[x x x x x x]*
 - 12 LÚ .A-KIN.MEŠ *‘il²-lu²-ku¹ [x x x]*
 - 13 *ina¹ UGU-hi-šú-nu r[a²-x]x x[x x]*
 - 14 *ṭ-du zi-bu-[tú² x x x]-u-ni*
 - 15 *ina* UGU-hi-šú-nu *ṭe-[e-mu ša] ‘LUGAL¹*
 - 16 *[ina¹] URU.ṭu-ur-uš-pa-a ‘šú¹-ú*

(3) 8000 [զինվորներ (?)-.....] (4) ծյուն ... [.....]. (5) Ուրարտական [կառավարիչները] ովքեր դեպի [.....] (6) Ուրարտուի արքայի առջև [արշավեցին...] (7) այս մարզերի կառավարիչները [.....] (8) աչքերին արքայի... (9) HAL.ŠU⁵⁷ քաղաքը [.....] (10) արքայի, իմ տիրոջ, ա[սաց.....] (11) ուղարկել [.....] (12) եկան սուրհանդակները [.....] (13) նրանց առջև [.....] այժմ զոհ, որը (14) մինչև թիկունքի մասը... նրանց: [.....] (15) Արքայի լուրը (?). (16) նա (?) Տուրուշպայում է ⁵⁸:

1. Ադոնց Ե., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, ռուս., քարգմ. Ա.Թ. Խոնդկարյան, Է.Յ. Խորդկարյան, «Հայաստան», Եր., 1987, 639 էջ, քարտեզներ:

2. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Եր., Սովետական գրող, 1979, 400 էջ:

3. Գրեկյան Ե., Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորումների և դրանց տեղադրության շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XIX, Եր., 2000, 280 էջ, էջ 153-172:

4. Դալայան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում, ՇՊՄԺ IV, Գյումրի, 2000, 64 էջ, էջ 11-12:

5. Դալայան Տ., ԼՅ-գի-ցս-լս երկիրը և սկյութները, Խալդյան զորությանը... Հողվածների ժողովածու՝ նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու 100-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2010, 226 էջ, 34-50:

6. Երեմյան Ա.Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-շուպրիա երկրում, ՊԲՀ 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1958, էջ 59-74:

7. Երեմյան Ա.Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դ. հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1963, 154 էջ:

8. Երեմյան Ա.Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 2 (41), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1968, էջ 89-116:

9. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, II, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 1948, 307 էջ:

10. Իսրայելյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), «Հայաստան», հրատ., Եր., 1971, 199 էջ+48 լուս.:

11. Կարազյոզյան Հ., Կուճայրի (ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների), ՇՊՄԺ II, Գյումրի, «Կուճայրի» հրատ., 1996, էջ 13-14:

12. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 1, ԵՅ հրատ., Եր., 1986, 992 էջ:

13. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 2, ԵՅ հրատ., Եր., 1988, 992 էջ:

14. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Ս., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ.3, ԵՅ հրատ., Եր., 1991, 992 էջ:

⁵⁶ Ի.Դյակոնովը կարդում է [...] Amēl-ru-s[.....] (?), և ենթադրում, որ խոսքը մասնագիտության կամ ցեղանվան մասին է *ABNY 50.11*:
⁵⁷ Հավանաբար խոսքը Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի մասին է:
⁵⁸ Խոսքը Տուշպա քաղաքի մասին է:

15. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 4, ԵՂ հրատ., Եր., 1998, 812 էջ:
16. Հայրապետյան Ա., Կուճայրի-Գյուճրին գյուղ, թե՛ քաղաք, ՇՊՄԺ V, Գյուճրի, 2002, 69 էջ, էջ 15-19:
17. Ղեվոնդ, Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, երկրորդ տպագրութիւն, Հրատարակութիւն Թիֆլիսի ընկ. Հայերէն գրքերի հրատ., Ս.Պետերբուրգ, 1887, 201 էջ:
18. Հարությունյան Ն., Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանունները սեպագիր աղբյուրներում և նրանց պատմական արմատները, «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը» զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 2000, 48 էջ, էջ 28-29:
19. Հարությունյան Ն., Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ ուրարտական սեպագրերում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XXVIII, Եր., 1999, էջ 199:
20. Հմայակյան Ա.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, ՀԳԱ հրատ., Եր., 1990, 160 էջ + 32 էջ սև նկար:
21. Հմայակյան Ա.Գ., Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, ՊԲՀ, 1/152/, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1990, էջ 153-167:
22. Հմայակյան Ա.Գ., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե դաշնակցության կազմում, ՇՊՄԺ I, «Առաջընթաց», Գյուճրի, 1994, 87 էջ, էջ 21-23:
23. Հմայակյան Ա.Գ., Էրիախեն՝ աստվածապետություն, ՇՊՄԺ II, Գյուճրի, «Կուճայրի» հրատ., 1996, էջ 12-13:
24. Հմայակյան Ա.Գ., Էթիունե երկիրը և «Վիտերուխե-Լուշա-Քաթարգա» դաշնությունը, ՇՊՄԺ III, Գյուճրի, 1998, 66 էջ, էջ 16-17:
25. Հմայակյան Ա.Գ., Հոռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտուի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր, ՇՊՄԺ IV, Գյուճրի, 2000, 64 էջ, էջ 8-9:
26. Հմայակյան Ա.Գ., Թուլիխու քաղաք-պետության մասին, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Եր., 2004, էջ 28-34:
27. Հմայակյան Ա.Գ., Ուրարտուի ոսկին, «Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազ. մ.թ. XIV դ.)», ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2007, 418 էջ, 143 աղ., 3 քարտեզ, էջ 151-185:
28. Հմայակյան Ա.Գ., Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում, ՇՊՄԺ VII, Գյուճրի, 2007, 301 էջ, էջ 54-60:
29. Հմայակյան Ա., Սիմոնյան Լ., Ժողովրդական տոմարը Վանի թագավորությունում, «Պատմամշակութային ժառանգություն և

- արդիականություն» զեկուցումների դրույթներ, ՀՀԳԱԱ ՀՀՀԿ, «Գիտություն» հրատ., Եր., 2013, էջ 202-205:
30. Հմայակյան Հ., Խուռիական ^oŠa(w)uš(k)a աստվածուհու անվան և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական և լեզվական նյութերում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XXVIII, Եր., 2011, 352 էջ, էջ 235-238:
31. Հովհան Մամիկոնյան, Տարոմի պատմություն, Աշխատասիրությանը՝ Վ.Հ.Վարդանյանի, Հայ մատենագիրներ, Խորհրդային գրող, Եր., 1989, 476 էջ:
32. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Մովսիսյան Ա.Ե., ՀԺՊ քրեստոնատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298թ., «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին» Հ.Կարաոյրյանի թարգմանությամբ, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկութեան, ԵՂ հրատ., Եր., 2007, 576 էջ, էջ 150-198:
33. ՀՍՀ, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Եր. 1974 -1987, հ.8, Եր., 1982, 719 էջ:
34. Դավանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Պետական համալսարանի հրատ., Եր., 1940, 240 էջ + 2 թերթ իլյուստրացիա:
35. Մառ Ն., Հայկական մշակույթը: Նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Հայաստան, Եր., 1989, 43 էջ:
36. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՂ հրատ., Եր., 1981, 426 էջ:
37. Պետրոսյան Ա., «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (Մ.թ.ա. VI-V դդ.), ԼՀԳ, 12, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1979, էջ 65-75:
38. Պետրոսյան Ա., Հացագիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդագրույցում, ՊԲՀ, 3 /94/, առանձնատիպ, ԳԱ ՀՍՍՀ հրատ., Եր., 1981, էջ 187-204:
39. Պետրոսյան Ա., «Շիրակայ ամբարք»-ի շուրջ, ԼՀԳ, 8 /476/, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1982, էջ 73-79:
40. Պետրոսյան Ա., IRDANIU/NI/ բնակավայրի տեղադրության և անվան ստուգաբանության շուրջ, ՇՊՄԺ III, Գյուճրի, 1998, 66 էջ, էջ 18-20:
41. Պետրոսյան Ա., Պետրոսյան Լ., Կարմիրբլուրյան ^oAMAR.UTU և Կուեռա-Կուառ աստվածությունների առնչության մասին, ՇՊՄԺ VIII, Եր., 2010, էջ 65-71:

42. Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Ոտար աղբյուրներ հայերի մասին, թիվ 1, Հունական աղբյուրներ, Պետական համալսարանի հրատ., Յերևան, 1940, 124 էջ:

43. Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսպի (Ուրարտու) թագավորությունում և Իշքիզու-Իշքիզուլի երկիրը, ՇՊՄԺ III, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գյումրի, 1998, 66 էջ, էջ 17-18:

44. Փիլիպոսյան Ա., Հայկական Շարան և հինարևելյան զուգահեռները, ՇՊՄԺ V, Գյումրի, 2002, 69 էջ, էջ 24-26:

45. Քոսյան Ա., Իսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XXI, Եր., 2002, 406 էջ, էջ 315-331:

46. Арешян Г.Е., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения, X, М., 1978, с. 91-108.

47. Арутюнян Н.В., Земледелие и скотоводство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964, 226с.

48. Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), военно-политическая история и вопросы топонимики, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1970, 474 с. + карта.

49. Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), изд. «Гитутюн» НАН РА, Ер., 2001, 542 с.+183 рис.

50. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВИИУ), Предисловие, раздел I-III, IV, ВДИ, 2-3, Москва, Изд. АН СССР, 1951, 257 с.

51. Дьяконов И.М., Урартские письма и документы (УПД), «Наука» М.-Л, 1963, 142 с.

52. Карагезян Ов., Городу Ирданиуни-3250 лет, Отдельный оттиск из журнала Вестник общественных наук, АН АрмССР, 1985, 1, Ер., 1985, 64 с.

53. Пиотровский Б.Б., Вишапы, каменные статуи в горах Армении, Издание Армянского филиала АН СССР, Л., 1939, с. 3-39.

54. Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Изд. Восточной литературы, М., 1959, 282 с.

55. Церетели Г.В., Урартские памятники музея Грузии, Изд. грузинского филиала АН СССР, Тбилиси, 1939, 79 с.

56. Lanfranchi G., Parpola S., The correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern provinces, Helsinki university press, 1990.

57. Rösler Hr. sendet aus Elisabethpol den Schluss (vgl. Verhandlungen, 34, 1902, S. 137) seines Berichtes über archäologische Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien, unternommen für die kaiserlich russische Archäologische Commission im Jahre 1900, էջ 221-245:

58. Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartüer, Darmstadt: Wiss. Buchges., 1995, 227 էջ+ Tafel VI.

59. Salvini M., CTU I, Le iscrizioni su Pietra e Roccia I testi, Documenta Asiana, VIII, Volume primo, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell'Egeo e del vicino Oriene, Roma, 2008, 653 էջ+ Karte 10.

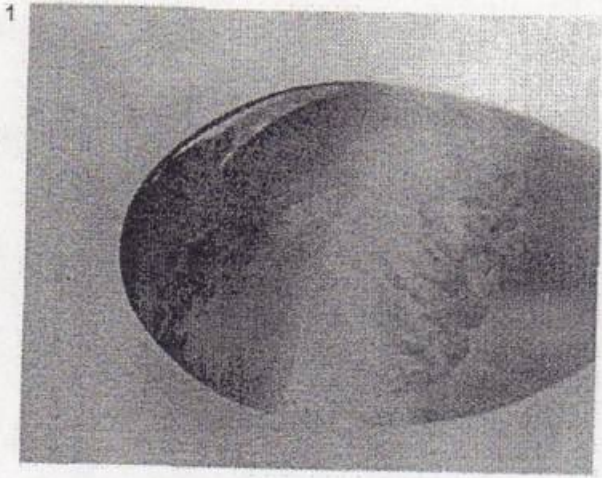
60. Salvini M., CTU IV, Iscrizioni su Bronzi, Argilla e Altri supporti nuove Iscrizioni su Pietra Paleografia generale, Documenta Asiana, VIII, Volume quarto, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell'Egeo e del vicino Oriene, Roma, 2012, 323 էջ.

Համառոտագրություններ և հապավումներ

Աղ.-աղյուսակ
ԵՀ-Երևանի համալսարան
ԵՊՀ-Երևանի պետական համալսարան
Եր.- Երևան
թ. նկ.-թերթ, նկար
Քարգմ.-թարգմանեցին, թարգմանությունը
ԼՀԳ-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների»
լուս.-լուսանկար
հ.-հատոր, հատ.-հատորով
ՀԳԱԱ-Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիա
ՀԺՊ-«Հայ ժողովրդի պատմություն»
ՀՀ-Հայաստանի Հանրապետություն
ՀՀ ԳԱԱ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա
ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ-Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ
ՀՀԳԽ-Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն
ՀՊ-«Հայոց պատմություն»
ՀՄՀ-Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՀՏԲ-«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»
հրատ.-հրատարակչություն
ՄԱ-Մերձավոր Արևելք
ՄՄ-Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՄՄԱԵԺ-«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»
նկ.-նկար
ՇՀՀԿ-Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
ՇՊՄԺ-«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը»
ՊԲՀ -«Պատմաբանասիրական հանդես»
պետ.-պետական
ռուս.-ռուսերեն, ռուսերենից

ршп.-решающий
АН-Академия наук
ВДИ-«Вестник Древней истории»
ГА-Государственная академия
гос.-государственное
гр.-другие
Ер.-Ереван
ИАЭ- Институт археологии и этнографии НАН РА
ИБ- Институт востоковедения
Изг.-издательство
илл.-иллюстрация
КУКН-Н.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных
написей
Л.-Ленинград
л.-лист
М.-Москва
НАН РА-Национальная академия наук
Рег.-редакция
Рис.-рисунок
с.-страница
табл.-таблица
УКН-Г.Меликишвили, Корпус урартских клинообразных
написей
УПА-И.Дьяконов, Урартские письма и документы
СТУ I-М. Salvini, Corpus dei testi Urartei, Volume I
СТУ IV-М. Salvini, Corpus dei testi Urartei, Volume IV
dr.-drawing
pg.-page

Աղ. III

Ագաթ հանքաքար

Ագաթից ուլունք՝ սեպագիր արձանագրությանը (Վանի թանգարան)

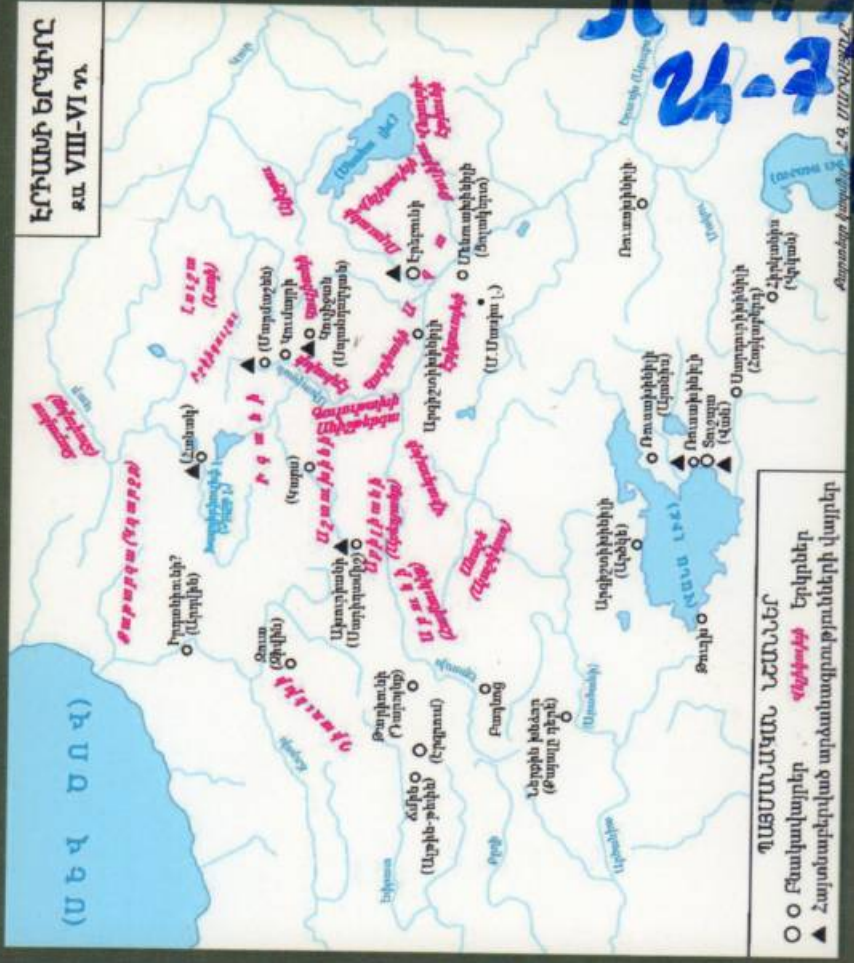
Բովանդակություն

Երիախի երկիրը սեպագիր աղբյուրներում	3
Վանտոսայան արձանագրությունները պատմական	
Շիրակի մասին	40
Ասուրաբաբելոնյան աղբյուրները Շիրակի մասին	65
Գրականության ցանկ	67
Համառոտագրություններ և հապավումներ	72
Աղյուսակներ	74

ԷՐԻՄԱՆ ԵՐԿԻՐ

Ք.Ա. VIII-VI ԿԱ

9(47,912)
24-72
Հ. Գ. ՄԱՆՆԱՅԱՆ

ՊԱՏԱՆԱԿԱՆ ՆՏԱՆԵՐ

○ ○ Բնակավայրեր **Վերին** Երկրներ
▲ Հայտնաբերված արձանագրությունների վայրեր